

«Σοσιαλιστικός σχεδιασμός» και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ, 1929-1989

Γιάννης Μηλιός¹

1. Η αφετηρία του «σοσιαλιστικού σχεδιασμού»

Τα βασικά χαρακτηριστικά του οικονομικού συστήματος² που επικρατούσε μέχρι πρόσφατα στη Σοβιετική Ένωση, και το οποίο ιστορικά ονομάστηκε «υπαρκτός σοσιαλισμός», διαμορφώθηκαν και αποκρυσταλλώθηκαν στην τελική τους μορφή στο χρονικό διάστημα από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 (σχηματικά από το 1928) μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930 (σχηματικά το 1932-33). Κατά την περίοδο αυτή οι βασικοί μετασχηματισμοί των κοινωνικών σχέσεων που ήδη επικρατούσαν στην επαναστατική Σοβιετική Ένωση, και μέσα από τους οποίους πέρασε η διαμόρφωση των οικονομικών χαρακτηριστικών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ήταν από τη μια η βίαιη κολλεκτιβοποίηση των αγροτών (που η τελική και ριζική φάση της ξεκίνησε στα τέλη του 1930, Φακιολάς 1989: 42-65, Μπετελέμ 2017: 27-118) και από την άλλη η «σχεδιασμένη εκβιομηχάνιση» με βάση τη βαριά βιομηχανία (κατάστροφή του πρώτου πεντάχρονου οικονομικού πλάνου, που τέθηκε επίσημα σε τροχιά την άνοιξη του 1929), μετά την εγκατάλειψη από το ΚΚΣΕ της «Νέας οικονομικής πολιτικής» (ΝΕΠ) της περιόδου 1921-1928.

Με την επίτευξη των δύο αυτών στόχων (βίαιη κολλεκτιβοποίηση - σχεδιασμένη εκβιομηχάνιση) η σοβιετική ηγεσία υποστήριξε ότι διαμορφώθηκαν (σε διάστημα περίπου μιας δεκαετίας) οι οικονομικές δομές αλλά και η ταξική διάρθρωση (εργατική τάξη, κολχόζνικη αγροτική τάξη και το κοινωνικό στρώμα της σοσιαλιστικής διανοήσης) που σηματοδοτούσαν την «τελική νίκη» του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Έτσι ήδη

---

1 Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο και διευθυντής της τριμηνιαίας μαρξιστικής επιθεώρησης *Θέσεις*.

2 Χρησιμοποιούμε τον όρο «οικονομικό σύστημα» γιατί θα μας απασχολήσει σχεδόν αποκλειστικά η οικονομική βαθμίδα τον σοβιετικού κοινωνικού καθεστώτος. Παράλληλα αποκρυσταλλώνονται κατά την περίοδο αυτή και τα πολιτικά - κρατικά χαρακτηριστικά του σοβιετικού καθεστώτος, ψηφίζεται το «ιστορικό» Σύνταγμα του 1936 που διακηρύσσει το τέλος της δικτατορίας του προλεταριάτου στην ΕΣΣΔ κλπ.

«το 1930 ο σοσιαλιστικός τομέας κρατούσε πια στα χέρια του τους μοχλούς όλης της λαϊκής οικονομίας. Αυτό σήμαινε πως η ΕΣΣΔ μπήκε στην περίοδο του σοσιαλισμού [...] στις αρχές του δεύτερου πεντάχρονου (1933-34, Γ.Μ.) η οικονομία της ΕΣΣΔ έπαυε να αποτελείται από πολλά οικονομικά συστήματα. Από τα πέντε οικονομικά συστήματα, που υπήρχαν στη λαϊκή οικονομία, δεν υπήρχαν πια τρία συστήματα: ο ιδιωτικός καπιταλισμός, ο κρατικός καπιταλισμός και η πατριαρχική οικονομία. Το μικροεμπορευματικό σύστημα απωθήθηκε σε δεύτερη μοίρα, ενώ το σοσιαλιστικό σύστημα έγινε η αμέριστα κυρίαρχη και η μοναδική διευθύνουσα δύναμη σ' όλη τη λαϊκή οικονομία» (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ 1954: 466-67).

Βέβαια, οι βάσεις για τη «σχεδιασμένη εκβιομηχάνιση», με την έννοια καταρχάς ότι η πολιτική εξουσία προωθεί την ανάπτυξη συγκεκριμένων κρίσιμων οικονομικών κλάδων, είχαν αρχίσει να τίθενται αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, με δεδομένο μάλιστα ότι από τον Ιούνιο του 1918 είχαν εθνικοποιηθεί οι βασικές βιομηχανικές μονάδες της χώρας. Έτσι το 1920 είχε ιδρυθεί το *Ανώτατο Εθνικό Οικονομικό Συμβούλιο*, αλλά και η *Επιτροπή για τον Εξηλεκτρισμό της Ρωσίας* (GOELRO). Το 1921, λίγο μετά τη θέσπιση της ΝΕΠ, ιδρύθηκε το Κρατικό Γραφείο Σχεδιασμού (*GOSPLAN*). (Bettelheim 1975 και 1978, Rutland 1985). Όμως η συγκεκριμένη μορφή ελέγχου-διεύθυνσης των παραγωγικών μέσων (το συγκεκριμένο, δηλαδή, οικονομικό-κοινωνικό περιεχόμενο της κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής) και του σχεδιασμού της εκβιομηχάνισης που χαρακτηρίζει το κοινωνικό καθεστώς που ονομάστηκε «υπαρκτός σοσιαλισμός» αποκρυσταλλώθηκε, όπως είπαμε, στην ΕΣΣΔ παράλληλα με την προώθηση του πρώτου πεντάχρονου πλάνου (1929).

Αξίζει να επισημάνουμε εισαγωγικά, ότι η κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής μπορεί να υποκρύπτει εντελώς διαφορετικούς τύπους πραγματικής οικονομικής ιδιοκτησίας αυτών των παραγωγικών μέσων, επομένως διαφορετικούς τύπους κοινωνικής εξουσίας. Έτσι, η μελέτη που θα ακολουθήσει, των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του οικονομικού σχεδιασμού ο οποίος τέθηκε σε λειτουργία στην ΕΣΣΔ από τη δεκαετία του 1930 και μετά, έχει ως στόχο τη διερεύνηση ακριβώς αυτών των *πραγματικών σχέσεων ιδιοκτησίας* πάνω στα μέσα παραγωγής. Την ανάλυσή μας δεν ενδιαφέρει η «προϊστορία» της οικονομίας και κοινωνικής εξουσίας

του «υπαρκτού σοσιαλισμού», αλλά τα δομικά χαρακτηριστικά της, όπως αυτά αποκρυσταλλώθηκαν τελικώς. Αυτός είναι ο λόγος που αντικείμενο της ανάλυσης μας δεν είναι οι σχέσεις παραγωγής και οι δομές εξουσίας κατά την πρώτη περίοδο μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση (1917-1920), ή κατά την περίοδο της ΝΕΠ (1921-1928), δηλαδή πριν τη σταθεροποίηση των οικονομικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων που είναι τυπικές για τον «υπαρκτό σοσιαλισμό».

2. Η μονοπωλιακή ρύθμιση: σχέδιο, κρατικός έλεγχος των μέσων παραγωγής και το πλαίσιο λειτουργίας των επιχειρήσεων

Βασικό στοιχείο του οικονομικού σχεδιασμού στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» είναι ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομικού ελέγχου των επιχειρήσεων από το κράτος (από τις κρατικές υπηρεσίες σχεδιασμού). Ο έλεγχος αυτός στηρίζεται σε δύο άξονες:

α) Στο σχέδιο αυτό καθαυτό (που έχει το χαρακτήρα νόμου τον κράτους), δηλαδή στον καθορισμό από τη μεριά του κράτους των οικονομικών στόχων τους οποίους οι κρατικές επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να υλοποιήσουν, και

β) στην ιδιοποίηση από το κράτος του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος (υπερπροϊόντος) που παράγεται από τις επιχειρήσεις. Σε μεγάλο μέρος το πλεόνασμα αυτό διατίθεται και πάλι από το κράτος στις επιχειρήσεις (αναδιανέμεται), σύμφωνα με το πλάνο, για την πραγματοποίηση των προβλεπόμενων επενδύσεων και στόχων παραγωγής.

Μέσα από αυτές τις δύο μορφές ελέγχου διαμορφώνονται η δομή και τα όρια λειτουργίας των επιχειρήσεων με τρόπο που να αντιστοιχεί σε μια ιδιότυπη *μονοπωλιακή ρύθμιση* της οικονομίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού»: Εκμηδενίζεται δηλαδή καταρχήν (ή έστω περιορίζεται στο ελάχιστο) ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός, ανάμεσα στις επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου, ενώ τροποποιείται ριζικά (ατονώντας και πάλι) ο διακλαδικός και διατομεακός ανταγωνισμός. Στα επόμενα θα αναλύσουμε διεξοδικότερα τα βασικά αυτά χαρακτηριστικά της λειτουργίας του σοβιετικού οικονομικού συστήματος.

Οι βασικοί άξονες του πεντάχρονου οικονομικού σχεδίου (πλάνου) καταρτίζονται από την Κρατική Επιτροπή Σχεδίου του Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ (GOSPLAN). Οι άξονες αυτοί καθορίζουν μια σειρά από επιδιωκόμενους

δείκτες, «ποσοτικούς» (όγκος παραγωγής συγκεκριμένων προϊόντων, ή βασικών κλάδων της οικονομίας, ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος, κλπ.) και «ποιοτικούς» (ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, ποιοτικές προδιαγραφές προϊόντων, ελάττωση του κόστους, κλπ.). Στη συνέχεια το σχέδιο εξειδικεύεται σε επίπεδο κλάδου, οικονομικής περιοχής, παραγωγικής ενότητας και επιχείρησης, παίρνοντας έτσι την τελική του μορφή. Το σχέδιο ρυθμίζει και ταυτόχρονα εποπτεύει τη συνολική αναπαραγωγή της οικονομίας, ενώ η κεφαλαιαγορά, που στον δυτικό καπιταλισμό επιτελεί τον εποπτικό ρόλο της συνολικής διαδικασίας αναπαραγωγής (βλ. Σωτηρόπουλος-Μηλιός-Λαπατσιώρας 2019, ιδίως σσ. 161-178), καταργείται.

Για την εξειδίκευση και συγκεκριμενοποίηση του οικονομικού σχεδίου καθοριστικό ρόλο παίζουν τα *οικονομικά υπουργεία*. Κάθε υπουργείο είναι προσανατολισμένο στην κατάρτιση και τον έλεγχο υλοποίησης των στόχων του σχεδίου στο επίπεδο ενός συγκεκριμένου κλάδου της οικονομίας (της βιομηχανικής παραγωγής). Τα υπουργεία λειτουργούν έτσι «ως κεντρικά όργανα της κλαδικής οικονομικής διεύθυνσης, ως τα αρχηγεία που διευθύνουν την ανάπτυξη των κλάδων τους (στο πλαίσιο, Γ.Μ.) της εθνικής οικονομίας» (Abalkin κ.ά. 1983: 384).

Σε αναφορά με τη σοβιετική βιομηχανία και μηχανουργία λειτουργούσαν μέχρι την κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος 19 υπουργεία: Σιδηρούχων μετάλλων, έγχρωμης μεταλλουργίας, χημικής βιομηχανίας, ελαφριάς βιομηχανίας άνθρακα, εξόρυξης πετρελαίου, επεξεργασίας πετρελαίου, βιομηχανίας ξύλου και χάρτου, επισιτιστικής βιομηχανίας, οικοδομικών υλικών, κρέατος και γάλακτος, βαριάς μηχανουργίας, αυτοκινήτων, τρακτέρ, ηλεκτρικών συσκευών, εργαλείων και μέσων αυτοματισμού, πετροχημικής βιομηχανίας, τόνων, μηχανών για την ελαφριά βιομηχανία, μηχανών για την κατασκευή δρόμων και οικοδομών (Φακιολάς 1989: 109).

«Ο μηχανισμός του υπουργείου, μαζί με ολόκληρο το σύστημα των επιχειρήσεων και των υποδιαιρέσεων που περικλείει κατευθύνεται από τον υπουργό, ο οποίος έχει την πλήρη διεύθυνση» (Abalkin κ.ά. 1983: 384).

Σε τεχνικό επίπεδο, τα υπουργεία συντονίζονται μεταξύ τους, σύμφωνα με το συνολικό πλάνο, από ορισμένα υπουργεία που έχουν διακλαδικές αρμοδιότητες, όπως

το υπουργείο οικονομικών, και από τις «επιτροπές του συμβουλίου υπουργών της ΕΣΣΔ».

«Οι επιτροπές είναι διακλαδικά όργανα που λειτουργούν ως βασικά κέντρα υποστήριξης των αναγκών της οικονομίας σε αναφορά με συγκεκριμένες κατευθύνσεις δραστηριότητας. Έτσι, η επιτροπή του συμβουλίου υπουργών της ΕΣΣΔ για τις κρατικές κατασκευές ασκεί διευθυντικές λειτουργίες στον τομέα των οικοδομών σε ό,τι αφορά τις μεθόδους, τις αποφάσεις για τα σχέδια και τη χρηματοδοτική πολιτική και συντονίζει τη δουλειά των υπουργείων κατασκευών, αλλά δεν ασχολείται με την κατασκευαστική διαδικασία καθαυτή» (Abalkin κ.ά. 1983: 384).

Η βασική μέθοδος για την κατάρτιση του σχεδίου (ή των επιμέρους κλαδικών κλπ. σχεδίων) βασίζεται στη σύνταξη «ισοζυγίων» ή «ισολογισμών» της παραγωγικής δραστηριότητας.

«Οι ισολογισμοί διαιρούνται σε υλικούς (σε είδος), σε ισολογισμούς που εκφράζονται με χρηματική μορφή και σε ισολογισμούς εργατικής δύναμης. Οι υλικοί ισολογισμοί δείχνουν το συσχετισμό ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση ενός προϊόντος ή μιας ομάδας προϊόντων εκφρασμένων σε είδος. Υλικοί ισολογισμοί καταρτίζονται για τα σπουδαιότερα προϊόντα, λόγω χάρη: ισολογισμοί εργαλειομηχανών, μεταλλευμάτων, μετάλλων, βαμβακιού και άλλων μέσων παραγωγής, ισολογισμοί ειδών ατομικής κατανάλωσης: κρέατος, ζάχαρης, βουτύρου κτλ. Οι υλικοί ισολογισμοί είναι απαραίτητοι για την κατάρτιση των σχεδίων υλικού εφοδιασμού με μέσα παραγωγής όλων των κλάδων της λαϊκής οικονομίας κατά υπουργεία και Διευθύνσεις. Στα σχέδια αυτά προβλέπεται η καλύτερευση της χρησιμοποίησης του τεχνικού εξοπλισμού, των πρώτων υλών, των καυσίμων κτλ. με βάση τις προοδευτικές νόρμες. Στους ισολογισμούς που εκφράζονται με χρηματική μορφή υπάγονται: ο ισολογισμός χρηματικών εισοδημάτων και εξόδων του πληθυσμού, ο ισολογισμός του εθνικού εισοδήματος και της διανομής του και άλλοι. Στους ισολογισμούς εργατικής δύναμης καθορίζονται οι ανάγκες της λαϊκής οικονομίας σε εργασιακούς πόρους και σε ειδικευμένα στελέχη, καθώς και οι πηγές κάλυψης των αναγκών αυτών» (Ακαδημία ..., 1954: 539-540, βλ. και Abalkin κ.ά.: 301 κ. ε.).

Οι ισολογισμοί δεν είναι δυνατόν, βέβαια, να επεκταθούν σε όλα τα προϊόντα που κατασκευάζουν οι σοβιετικές επιχειρήσεις. Στη δεκαετία του 1980, για παράδειγμα, η GOSPLAN κατάρτιζε ισολογισμούς για 400 περίπου βασικές κατηγορίες προϊόντων και έλεγχε άλλους 2000. Παράλληλα, η GOSSNAB, η υπηρεσία προμηθειών, κατάρτιζε ισολογισμούς για 300 επιπλέον κατηγορίες προϊόντων. Οι ισολογισμοί των υπουργείων και των επιτροπών προγραμματισμού των επιμέρους σοβιετικών Δημοκρατιών επεκτείνονταν σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό προϊόντων, όμως ο συνολικός αριθμός των ισολογισμών που καταρτίζονταν από όλα τα όργανα προγραμματισμού της χώρας κυμαινόταν γύρω στις 60.000, ενώ ο συνολικός αριθμός των διαφορετικών τύπων προϊόντων που κυκλοφορούσαν την ίδια περίοδο στην ΕΣΣΔ εκτιμάται σε 10 έως 15 εκατομμύρια (Rutland 1985: 116).

Τα όρια του σχεδιασμού, αλλά και η αδυναμία των κρατικών οικονομικών υπηρεσιών να ελέγξουν την (καθαυτό) παραγωγική διαδικασία, παρά μόνο ως προς (ορισμένα από) τα αποτελέσματά της, προσδίδουν ορισμένα όρια οικονομικής ανεξαρτησίας στις παραγωγικές μονάδες (κρατικές επιχειρήσεις). Οι παραγωγικές μονάδες διοικούνται από ένα διευθυντή που έχει τοποθετηθεί από την κρατική εξουσία.

Ο διευθυντής είναι υπεύθυνος απέναντι στο κράτος για την εκπλήρωση των στόχων του πλάνου από τη μεριά της επιχείρησής του, με μεθόδους όμως και πρωτοβουλίες που ο ίδιος επιλέγει (διάταξη προσωπικού, οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, εισαγωγή καινοτομιών και νέας τεχνολογίας, σύναψη δανείων από τις κρατικές τράπεζες, σύναψη συμβολαίων με άλλες επιχειρήσεις για προμήθεια - αγορά ή πώληση προϊόντων, διάθεση καταναλωτικών προϊόντων στην αγορά κλπ.), παρότι βέβαια για ορισμένες από τις επιλογές του απαιτείται έγκριση και από τα υπερκείμενα όργανα σχεδιασμού (π.χ. για τις προμήθειες υλικών και πρώτων υλών από άλλες επιχειρήσεις απαιτείται η έγκριση της Κρατικής Επιτροπής Προμηθειών - GOSSNAB).

Η σχετική αυτονομία των επιχειρήσεων στο πλαίσιο του κρατικού σχεδιασμού συνδέεται με τη λεγόμενη «αρχή της οικονομικής ιδιοσυντήρησης»:

«Η αρχή της οικονομικής ιδιοσυντήρησης είναι μέθοδος σχεδιασμένης άσκησης της οικονομίας στις σοσιαλιστικές επιχειρήσεις, μέθοδος που απαιτεί τη σύγκριση των δαπανών και των αποτελεσμάτων της παραγωγής σε χρήμα, την αναπλήρωση των

εξόδων της επιχείρησης με τα ίδια της τα έσοδα και την εξασφάλιση της αποδοτικότητας της παραγωγής. Οι δαπάνες της επιχείρησης, που οφείλονται στην οικονομική της δραστηριότητα, αναπληρώνονται από τα ποσά που εισέρχονται στην επιχείρηση, με την πραγματοποίηση (πούληση) των προϊόντων της σε τιμές που καθορίζει το κράτος» (Ακαδημία ..., 1954: 593).

Η «αρχή» αυτή δεν σημαίνει όμως ότι ως όρος ύπαρξης μιας κρατικής επιχείρησης τίθεται αναγκαστικά η αποδοτικότητά της:

«Στη σοσιαλιστική οικονομία, παράλληλα με τις αποδοτικές μπορούν να υπάρχουν και προσωρινά μη αποδοτικές επιχειρήσεις, ή ακόμα και επιχειρήσεις που εργάζονται με παθητικό μα που έχουν μεγάλη σημασία για τη λαϊκή οικονομία. Το σοσιαλιστικό κράτος ενισχύει τις επιχειρήσεις αυτές με επιχορηγήσεις και παίρνει μέτρα για να τις κάνει αποδοτικές [...] Η αποδοτικότητα των ξεχωριστών κλάδων και επιχειρήσεων έχει δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με την αποδοτικότητα όλης της λαϊκής οικονομίας» (Ακαδημία ..., 1954: 594).

Είναι προφανές ότι το οικονομικό σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπως και οποιοδήποτε άλλο οικονομικό σύστημα, χρειάζεται αναγκαστικά να παράγει ένα *οικονομικό πλεόνασμα*, για να μπορεί να αναπαράγεται σε διευρυνόμενη κλίμακα. Εφόσον, όμως, η αποδοτικότητα δεν αποτελεί υποχρεωτικό όρο ύπαρξης της κάθε επιχείρησης, ποιο είναι το ακριβές νόημα της «αρχής της οικονομικής ιδιοσυντήρησης»; Είναι ότι η επιχείρηση υπόκειται στο συνεχή έλεγχο της κρατικής εξουσίας, για την τήρηση των κατευθύνσεων του σχεδιασμού, από όργανα και μηχανισμούς που έχουν συσταθεί για την άσκηση αυτού ακριβώς του ελέγχου. Η «αρχή της οικονομικής ιδιοσυντήρησης» σημαίνει επομένως ότι η αυτοτέλεια των παραγωγικών μονάδων δεν υπερβαίνει το πλαίσιο που τίθεται από τον κρατικό έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας μέσω του οικονομικού σχεδίου:

«Η οικονομική ιδιοσυντήρηση απαιτεί συνεχή έλεγχο της δραστηριότητας της επιχείρησης και των διάφορων τμημάτων της με το ρούβλι. Ο έλεγχος με το ρούβλι συνίσταται στα παρακάτω: μέσω των χρηματικών δεικτών της οικονομικής δραστηριότητας της επιχείρησης (κόστος, αποδοτικότητα κτλ.) εξακριβώνεται η ποιότητα της δουλειάς της. Η επιχείρηση παίρνει χρηματικά μέσα ανάλογα με την

ποιότητα της δουλειάς, με το βαθμό που εκπληρώνει το σχέδιο. Οι επιχειρήσεις οφείλουν να καταβάλουν έγκαιρα τα χρήματα των υποχρεωτικών πληρωμών (επιστροφή των δανείων στην τράπεζα, εισφορές στον προϋπολογισμό κτλ.) ανεξάρτητα από την εκπλήρωση των γενικών καθηκόντων του σχεδίου. Οι επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να ξεκαθαρίζουν έγκαιρα τους λογαριασμούς τους με άλλες επιχειρήσεις (προμηθευτές είτε αγοραστές) σύμφωνα με τα συμβόλαια που έχουν συνάψει. Τη δουλειά των επιχειρήσεων την ελέγχουν με το ρούβλι οι οικονομικές οργανώσεις, τα δημοσιονομικά όργανα, το τραπεζικό σύστημα. Αμοιβαίο έλεγχο με το ρούβλι ασκούν οι επιχειρήσεις που συνδέονται με οικονομικά συμβόλαια (ενν. συμβόλαια αγοράς ή πώλησης προϊόντων, Γ.Μ.)» (Ακαδημία ..., 1954: 597).

Είναι, βέβαια, γνωστό (και στο ζήτημα αυτό θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στα επόμενα), ότι η τήρηση των στόχων του σχεδίου από τη μεριά των επιχειρήσεων αποτελεί μια μόνιμη εστία αντιφάσεων και «συμβιβασμών» στη σοβιετική οικονομία: Είναι συνηθισμένο οι στόχοι του σχεδίου να μην εκπληρώνονται, με αποτέλεσμα όχι την επιβολή των προβλεπόμενων κυρώσεων στις επιχειρήσεις αλλά την αναθεώρηση των στόχων του σχεδίου και την προσαρμογή του στις πραγματικές επιδόσεις των επιχειρήσεων, ενώ συχνά οι κεντρικές αρχές σχεδιασμού παραβλέπουν τη μη τήρηση από τις επιχειρήσεις των προβλεπόμενων στα συμβόλαια χρονικών προθεσμιών παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων τους σε άλλες κρατικές επιχειρήσεις, κλπ. Η «ελαστικότητα» όμως αυτή στην τήρηση των στόχων του σχεδίου δεν αναιρεί τον περιορισμό των ορίων λειτουργίας και την εξάρτηση των μεμονωμένων παραγωγικών μονάδων από τις κρατικές οικονομικές υπηρεσίες και τον κρατικό οικονομικό σχεδιασμό.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η σημαντικότερη μορφή κρατικού ελέγχου της παραγωγικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων συνίσταται στην *ιδιοποίηση από το κράτος (τον κρατικό προϋπολογισμό) του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος που παράγουν οι επιχειρήσεις*. Η ιδιοποίηση αυτή του οικονομικού πλεονάσματος των επιχειρήσεων συντελείται μέσα από δύο μηχανισμούς:

α) Τη μεταφορά στο κράτος (στα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού) ενός ποσοστού από τις συνολικές εισπράξεις που πραγματοποιούν οι επιχειρήσεις (κερδοφόρες και μη) με την πώληση των προϊόντων τους στην αγορά. Πρόκειται για το «φόρο κυκλοφορίας», ο οποίος «αμέσως μετά την πραγματοποίηση των προϊόντων

περνά ολόκληρος στον κρατικό προϋπολογισμό», και ο οποίος, όπως είναι φανερό, «δεν εξαρτιέται άμεσα από το αν η επιχείρηση εκπλήρωσε το σχέδιο σχετικά με το κόστος» (Ακαδημία ..., 1954: 606). Με τη μείωση, βέβαια, από μια επιχείρηση του κόστους παραγωγής της (δηλαδή την αύξηση του πλεονάσματος που παρήγαγε η επιχείρηση, εφόσον οι τιμές είναι σε κάθε περίπτωση δεδομένες από το σχέδιο), ο «φόρος κυκλοφορίας» ισοδυναμεί με μικρότερο ποσοστό του συνολικού πλεονάσματος της επιχείρησης.

β) Τη μεταφορά στον κρατικό προϋπολογισμό ενός μέρους του «εισοδήματος» των κρατικών επιχειρήσεων, δηλαδή των κερδών τους *μετά την αφαίρεση του «φόρου κυκλοφορίας».*

Το τμήμα του συνολικού πλεονάσματος των κρατικών επιχειρήσεων που περιέρχεται μέσα από αυτούς τους δύο μηχανισμούς στο κράτος αποτελεί το «*συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους*», ενώ το (υπόλοιπο) τμήμα του πλεονάσματος που παραμένει στη διάθεση της επιχείρησης ονομάζεται «*καθαρό εισόδημα της κρατικής επιχείρησης*».

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι το συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους είναι «*συντριφτικά μεγαλύτερο*» (Ακαδημία ..., 1954: 671) από το καθαρό εισόδημα των κρατικών επιχειρήσεων. Ένα μεγάλο μέρος από το «*συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους*» επιστρέφει στις κρατικές επιχειρήσεις με τη μορφή χρηματικών επενδυτικών πόρων για την εκπλήρωση του πλάνου. Με τον τρόπο, όμως, αυτό κατοχυρώνεται η *κυριαρχία του κρατικού σχεδιασμού πάνω στις παραγωγικές μονάδες*, εφόσον για παράδειγμα το οικονομικό πλεόνασμα ανακατανέμεται μεταξύ των επιχειρήσεων και των οικονομικών κλάδων με βάση κριτήρια που, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, συνδέονται με αυτή καθαυτή την κρατική ιδιοποίηση του «*συντριφτικά μεγαλύτερου*» μέρους του κοινωνικού υπερπροϊόντος και όχι με την αποδοτικότητα ή τη θέση στην αγορά των μεμονωμένων επιχειρήσεων.

«Ένα μεγάλο μέρος του εθνικού εισοδήματος (στην ΕΣΣΔ πάνω από 50%) διανέμεται και αναδιανέμεται μέσω του κρατικού προϋπολογισμού ανάμεσα στις σφαίρες της υλικής και μη υλικής παραγωγής [...]» Abalkin κ.ά. 1983: 386).

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημάνουμε, ότι ο κρατικός σχεδιασμός παρεμβαίνει ρυθμιστικά και σε αναφορά με τη δαπάνη του μέρους του κοινωνικού

υπερπροϊόντος που παραμένει στον έλεγχο της κάθε μεμονωμένης επιχείρησης («καθαρό εισόδημα της κρατικής επιχείρησης»):

«Το καθαρό εισόδημα των επιχειρήσεων χρησιμοποιείται από το κράτος σχεδιασμένα: ένα μέρος του διατίθεται για τη διεύρυνση της παραγωγής της δοσμένης επιχείρησης ή του δοσμένου κλάδου [...] ένα άλλο μέρος αποτελεί το κοντύλι του διευθυντή για την υλική παρότρυνση των εργαζομένων της επιχείρησης και για άλλες ανάγκες [...] Στο κοντύλι του διευθυντή πάνε 1 έως 5% του προβλεπόμενου καθαρού εισοδήματος της επιχείρησης, ανάλογα με τη σημασία των διάφορων κλάδων παραγωγής, τον αριθμό των εργαζομένων και το μέγεθος του καθαρού εισοδήματος» (Ακαδημία ..., 1954: 604).

Ο έλεγχος της οικονομικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων από το κράτος (μέσω της ιδιοποίησης μέρους του οικονομικού πλεονάσματος των επιχειρήσεων από το κράτος, καθώς και μέσω του υποχρεωτικού χαρακτήρα του κρατικού οικονομικού σχεδιασμού), έχει ως αποτέλεσμα (αλλά και προϋπόθεση, για τη σταθεροποίηση και αναπαραγωγή του) την *υποχώρηση του κεφαλαιακού ανταγωνισμού*, καταρχάς στο εσωτερικό κάθε κλάδου της «λαϊκής οικονομίας». Πρόκειται στην ουσία για μια *μονοπωλιακή ρύθμιση* από τη μεριά του κράτους, της παραγωγικής δραστηριότητας κάθε οικονομικού κλάδου, η οποία συντελείται μέσα από ένα διπλό μηχανισμό:

α) Τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε ολοένα και μεγαλύτερες παραγωγικές μονάδες, τη μείωση επομένως του αριθμού των επιχειρήσεων σε κάθε κλάδο παραγωγής.

β) Τη «συνεργασία» των επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου και το (χωρικό ή άλλου τύπου) διαμοιρασμό (κατάκτηση) της αγοράς μεταξύ τους, στις περιπτώσεις που (για τεχνικούς ή άλλους λόγους) δεν καθίσταται δυνατή η επέκταση της συγκέντρωσης μέχρι του σημείου να δημιουργηθεί ένα μοναδικό κρατικό κλαδικό μονοπώλιο, κατ' αναλογία της (πάλαι ποτέ) Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού στον κλάδο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας.

α) *Συγκέντρωση της παραγωγής*

Χαρακτηριστικό για την έκταση της συγκέντρωσης της βιομηχανικής παραγωγής στην ΕΣΣΔ είναι πως

«το 1950 στις επιχειρήσεις της βιομηχανίας επεξεργασίας της ΕΣΣΔ με πάνω από χίλιους εργατοϋπαλλήλους ήταν συγκεντρωμένα τα 62% του συνόλου των εργατοϋπαλλήλων και οι επιχειρήσεις αυτές έδιναν τα 70% όλης της βιομηχανικής παραγωγής, ενώ στη βιομηχανία επεξεργασίας των ΕΠΑ, σύμφωνα με τα στοιχεία της μεταπολεμικής απογραφής (1947), οι επιχειρήσεις με πάνω από χίλιους εργατοϋπαλλήλους συγκέντρωναν τα 32% των εργατών και έδιναν τα 34% της βιομηχανικής παραγωγής» (Ακαδημία ..., 1945: 485).

Η συγκέντρωση της βιομηχανικής παραγωγής στην ΕΣΣΔ συνεχίστηκε με γρήγορους ρυθμούς καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Έτσι ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1950 αναφέρονται συνολικά «200 χιλιάδες επιχειρήσεις της κρατικής βιομηχανίας» (Ακαδημία ..., 1954: 502), στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ο αριθμός των κρατικών βιομηχανικών μονάδων (παρά την επέκταση του όγκου της παραγωγής σ' όλο αυτό το χρονικό διάστημα) είχε μειωθεί στις 50 χιλιάδες (Abalkin κ. ά. 1983: 383).³ Η συγκέντρωση της παραγωγής σε μεγάλο βαθμό επιτυγχάνεται με το λεγόμενο «συνδυασμό της παραγωγής» (Ακαδημία ..., 1945: 485), δηλαδή τη διοικητική συνένωση επιχειρήσεων που παράγουν ομοειδή προϊόντα σε «κομπινάτ» ή παραγωγικές «ενώσεις». (Για τις μορφές της συγκέντρωσης βλ. επίσης Bettelheim 1975: 82κ.ε.).

Η συγκέντρωση της παραγωγής σε λίγες βιομηχανικές μονάδες στο εσωτερικό κάθε βιομηχανικού κλάδου και ακόμα περισσότερο ο σχηματισμός κλαδικών μονοπωλίων μειώνει, όπως είναι προφανές, την έκταση των εμπορευματικών σχέσεων ανάμεσα στα οικονομικά υποκείμενα, και πρώτα από όλα ανάμεσα στις κρατικές επιχειρήσεις. Η εξέλιξη αυτή θεωρείται «βήμα» στην κατεύθυνση του σοσιαλισμού και «άλμα» στην ένταση της «κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων».⁴

---

3 Για να γίνει κατανοητή η έκταση της βιομηχανικής συγκέντρωσης αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα (με πληθυσμό το 1/26 του σοβιετικού πληθυσμού) υπήρχαν στα μέσα της δεκαετίας του 1970 125 χιλιάδες επιχειρήσεις, εκ των οποίων οι 8.500 με περισσότερους από 10 εργατοϋπαλλήλους. Στην Ουγγαρία, με πληθυσμό ανάλογο με αυτόν της Ελλάδας, υπήρχαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980 800 μόνο επιχειρήσεις (Rutland 1985: 198).

4 Απόψεις σ' αυτή την κατεύθυνση υποστήριξε τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και ο Ch. Bettelheim, ο οποίος έγραφε το 1967: «Η εμφάνιση ενός μοναδικού οικονομικού υποκειμένου στο επίπεδο μερικών σημαντικών κλάδων κάνει δυνατό έναν εκ των προτέρων κοινωνικό υπολογισμό πολύ πιο ακριβή από εκείνο που πραγματοποιείται όταν υπάρχουν πάρα πολλές μονάδες παραγωγής.

Εδώ έχουμε να παρατηρήσουμε ότι, όπως προκύπτει από όσα εκθέσαμε στα προηγούμενα, ο «κοινωνικός έλεγχος των παραγωγικών δυνάμεων», ως συνώνυμο με την κρατική ιδιοποίηση του (μεγαλύτερου μέρους του) κοινωνικού υπερπροϊόντος και τον κρατικό σχεδιασμό της παραγωγής, πραγματοποιείται ακριβώς μέσω των εμπορευματικών σχέσεων, ανεξάρτητα από το αν είναι μικρός ή μεγάλος ο αριθμός των κρατικών επιχειρήσεων: οι εμπορευματικές σχέσεις επιτρέπουν τη διαπίστωση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων, το βαθμό τήρησης από αυτές των στόχων του κρατικού οικονομικού σχεδίου, τη θέσπιση νέων οικονομικών στόχων, κριτηρίων αποδοτικότητας κλπ., αλλά και τη μέσω του κράτους αναδιανομή του (εκφρασμένου σε χρήμα) υπερπροϊόντος, σύμφωνα με κριτήρια που συνδέονται ακριβώς με την κρατική ιδιοποίηση αυτού του υπερπροϊόντος.⁵

β) «Συνεργασία» των κρατικών επιχειρήσεων σε κλαδικό επίπεδο

Όταν η συγκέντρωση της παραγωγής δεν είναι δυνατόν να οδηγήσει (ή δεν έχει οδηγήσει ακόμα) στο σχηματισμό ενός κρατικού μονοπωλίου στο εσωτερικού κάποιου κλάδου, η μονοπωλιακή ρύθμιση της παραγωγής περνάει μέσα από το «σχεδιασμό» τέτοιου είδους σχέσεων ανάμεσα στις κρατικές επιχειρήσεις οι οποίες παράγουν ομοειδή προϊόντα, ώστε να αποκλείεται ή να ατονεί ο ανταγωνισμός μεταξύ τους.⁶

Δια μέσου μιας τέτοιας εξελίξεως, βλέπουμε να πραγματοποιούνται οι αντικειμενικές συνθήκες μιας σχεδιοποιήσεως που δεν ταυτίζεται πια μόνο με μια κοινωνική διεύθυνση των παραγωγικών δυνάμεων (αυτό που ήδη αποτελεί μια αποφασιστική αλλαγή σε σχέση με μια οικονομία της αγοράς, εφ' όσον αυτό φανερώνει ένα πήδημα από την βασιλεία της ανάγκης στην βασιλεία της ελευθερίας, κατά την έκφραση του Ένγκελς), αλλά που ταυτίζεται, όλο και πιο πολύ μ' ένα τέλειο κοινωνικό έλεγχο των παραγωγικών δυνάμεων» (Bettelheim 1975: 79).

5 Έτσι θα συμφωνήσω με τον Γ. Σταμάτη, ο οποίος επισημαίνει, α) ότι «η αναίρεση των εμπορευματικών σχέσεων μεταξύ των κρατικών παραγωγών δεν είναι ταυτόσημη με την αναίρεση των εμπορευματικών σχέσεων εν γένει» (Σταμάτης 1988: 48), και β) ότι, επομένως, η ύπαρξη εμπορευματικών σχέσεων δεν αντιστρατεύεται αναγκαστικά ούτε αναιρεί τη δυνατότητα ύπαρξης προγραμματισμένων οικονομικών σχέσεων, ενώ γ) η ύπαρξη προγραμματισμένων οικονομικών σχέσεων δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την ύπαρξη σοσιαλιστικών κοινωνικών σχέσεων (βλ. αναλυτικότερα Σταμάτης 1988).

6 «Οι σχέσεις ανάμεσα στις σοσιαλιστικές επιχειρήσεις δεν είναι σχέσεις συναγωνισμού, όπως συμβαίνει στον καπιταλισμό, αλλά σχέσεις συνεργασίας για την εκπλήρωση παλλαϊκών καθηκόντων».

Κύρια μέθοδος για το σκοπό αυτό είναι από τη μια η (χωρική, ή με βάση επιμέρους διαφοροποιήσεις των προϊόντων) κατάτμηση της αγοράς (όπου κάθε επιμέρους τμήμα της ανατίθεται σε μία μόνο επιχείρηση), και από την άλλη η «ακριβής» προσαρμογή της παραγωγής στην αναμενόμενη ζήτηση, η αποφυγή «πλεονασμάτων» στην προσφορά προϊόντων, τα οποία θα προκαλούσαν ένταση του ανταγωνισμού, μέσα από την αυθόρμητη τάση των εμπορευμάτων που παράχθηκαν από επιχειρήσεις με ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας (εμπορεύματα ψηλότερης ποιότητας) να διεισδύσουν στα τμήματα της αγοράς που «σχεδιάστηκαν» για τις λιγότερο παραγωγικές κρατικές επιχειρήσεις. Πρόκειται εδώ για μια από τις πιο κρίσιμες πλευρές του κρατικού ελέγχου των επιχειρήσεων, η οποία, όπως θα δούμε στην ενότητα 3, αποτελεί μόνιμη πηγή αντιφάσεων στην οικονομία του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Η «ακριβής» προσαρμογή της παραγωγής (προσφοράς) στην αναμενόμενη κατανάλωση (ζήτηση), δηλαδή η αποφυγή της «πλεονάζουσας προσφοράς» είναι όρος για τη διατήρηση του κρατικού ελέγχου πάνω στις επιχειρήσεις και αναδεικνύεται έτσι σε αναγκαίο στοιχείο, αν όχι στην πεμπουσία του κρατικού σχεδιασμού. Το πρόβλημα τίθεται ιδιαίτερα για τους κλάδους που παράγουν είδη κατανάλωσης, επειδή εδώ η ζήτηση δεν είναι «σχεδιασμένη», σε αντίθεση με τη ζήτηση μέσω παραγωγής από τις κρατικές επιχειρήσεις.

Το αποτέλεσμα είναι οι «ουρές» και τα «άδεια ράφια» των καταστημάτων πώλησης ειδών κατανάλωσης, που αποτελούσαν ενδημικά φαινόμενα στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ακόμα και στις ιστορικές περιόδους που διαπιστώνεται η ύπαρξη αργούσας δυναμικότητας των βιομηχανιών που παρήγαγαν μέσα κατανάλωσης. Τα φαινόμενα μάλιστα αυτά ερμηνεύονται σαν αποτελέσματα της υψηλής αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών στις ανατολικές χώρες:

«Στον καπιταλισμό το άθλιο επίπεδο της κατανάλωσης και της αγοραστικής δύναμης των λαϊκών μαζών μένει συνεχώς πίσω από την παραγωγή [...] Ο σοσιαλισμός δεν ξέρει τι θα πει ανταγωνισμός ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση» (Ακαδημία ..., 1954: 518).

«Στο σοσιαλισμό αναπτύσσεται πλατιά η σχεδιασμένη συνεργασία των βιομηχανικών επιχειρήσεων, δηλαδή η οργάνωση μόνιμων παραγωγικών δεσμών ανάμεσα στις επιχειρήσεις, που συμμετέχουν από κοινού στην παραγωγή κάποιου είδους, μα που η καθεμιά τους είναι οικονομικά αυτοτελής σε σχέση με τις άλλες» (Ακαδημία ..., 1954: 595 και 486).

Βέβαια, το ζήτημα των ελλείψεων μέσων κατανάλωσης συνδέεται και με την «αυθόρμητη» ροπή του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού» προς την παραγωγή μέσων παραγωγής, ζήτημα στο οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στην ενότητα 3.

Τα προβλήματα που προκύπτουν για την οικονομία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» από τη μονοπωλιακή ρύθμιση της παραγωγικής διαδικασίας και την απουσία ενδοκλαδικού ανταγωνισμού έχουν να κάνουν με την απουσία ισχυρών «κινήτρων» για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας («κίνητρα» που στο δυτικό καπιταλισμό δημιουργεί ο ίδιος ο ανταγωνισμός, μέσα από τον οποίο εκτοπίζονται από την αγορά οι λιγότερο παραγωγικές επιχειρήσεις) και τη δυσχέρεια γενίκευσης των περισσότερο παραγωγικών τεχνικών. Τα προβλήματα αυτά καλείται να αντιμετωπίσει ο κρατικός σχεδιασμός, θέτοντας ως στόχους του σχεδίου τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας των επιχειρήσεων. Όπως θα υποστηρίξουμε και στα επόμενα, στη ρίζα αυτών των προβλημάτων βρίσκεται η αντίσταση της εργατικής τάξης στην εντατικοποίηση της εργασίας και στην τάση υποκατάστασης της εργασίας από συστήματα μηχανών.

Οι επιχειρήσεις υποχρεώνονται, μέσα σ' ένα χρονικό διάστημα, να αυξήσουν την αποδοτικότητα τους, ελαττώνοντας τα κόστη παραγωγής μέχρι ένα συγκεκριμένο επίπεδο, που αντιστοιχεί στις λεγόμενες «προοδευτικές νόρμες»:

«Το κράτος βάσει σχεδίου καθορίζει συστηματικά τα καθήκοντα ελάττωσης του κόστους παραγωγής, ξεκινώντας από τις προοδευτικές νόρμες δαπάνης εργασίας και χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής» (Ακαδημία .., 1954: 602). «Οι προοδευτικές νόρμες έχουν μεγάλη σημασία κινητοποίησης, γιατί παροτρύνουν τους οικονομικούς καθοδηγητές και τις μάζες των εργαζομένων ν' αναζητούν τρόπους ορθολογικής οργάνωσης της παραγωγής, εισαγωγής της πρωτοπόρου τεχνικής, αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και ελάττωσης του κόστους παραγωγής. Όταν πια οι προοδευτικές νόρμες αφομοιωθούν από την πλειονότητα των επιχειρήσεων, που παράγουν τη μεγαλύτερη μάζα προϊόντων, αρχίζουν να συμπίπτουν με την κοινωνικά αναγκαία δαπάνη εργασίας και παύουν να είναι προοδευτικές» (Ακαδημία .., 1954: 566).

Το πρόβλημα που υφίσταται δεν είναι μόνο ο καθορισμός και η τήρηση του χρόνου μέσα στον οποίο θα αφομοιωθούν οι «προοδευτικές νόρμες» από την «πλειονότητα των επιχειρήσεων», αλλά και ο τρόπος καθορισμού των «προοδευτικών νορμών» καθ'αυτών. Εδώ οι αντιφάσεις της μονοπωλιακής ρύθμισης αναπαράγονται, καθώς το κράτος δεν μπορεί παρά να βασισθεί στην ίδια τη δυναμική και την «πείρα» των επιχειρήσεων:

«Οι προοδευτικές νόρμες δαπάνης εργασίας και υλικών καθορίζονται με βάση την πείρα των πρωτοπόρων επιχειρήσεων» (Ακαδημία ..., 1954: 566).

Μετά τη γενίκευση των «προοδευτικών νορμών»,

«με βάση την πείρα των πρωτοπόρων επιχειρήσεων καθορίζονται νέες προοδευτικές νόρμες δαπάνης εργασίας, που η πραγματοποίησή τους οδηγεί σε νέα ελάττωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου» (Ακαδημία ..., 1954: 566). «Τα κρατικά σχέδια προσανατολίζονται σε καθετί το πρωτοπόρο που γεννιέται μέσα στην πραχτική της κομμουνιστικής οικοδόμησης, μέσα στη δημιουργική δράση των μαζών» (Ακαδημία ..., 1954: 544).

Για την αύξηση της αποδοτικότητας (ακόμα και των πρωτοπόρων) επιχειρήσεων το κράτος κατέχει δύο επιπλέον μέσα, περιορισμένης, βέβαια, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, αποτελεσματικότητας: Τη θέσπιση ενός συστήματος υλικών αμοιβών (κινήτρων), για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, μέσα από την ενίσχυση των περισσότερο αποδοτικών επιχειρήσεων και την αύξηση των αποδοχών των περισσότερο αποδοτικών εργαζομένων, από τη μια, και τον καθορισμό των τιμών των εμπορευμάτων με τρόπο που να ευνοεί και πάλι τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της παραγωγής, από την άλλη.

Τα υλικά κίνητρα μπορούν, λοιπόν, να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: αυτά που αποδίδονται στις πάνω από το μέσο όρο αποδοτικές επιχειρήσεις (υπερκάλυψη της «νόρμας» ή του πλάνου) και σ' αυτά που αποδίδονται στους πάνω από το μέσο όρο αποδοτικούς εργαζόμενους. Από τον κρατικό προϋπολογισμό «η επιχείρηση παίρνει χρηματικά μέσα ανάλογα με τ' αποτελέσματα της οικονομικής της δραστηριότητας» (Ακαδημία ..., 1954: 596). Από την «ανταμοιβή» της επιχείρησης ευνοούνται και οι εργαζόμενοι γιατί ένα σημαντικό μέρος πηγαίνει στο «κονδύλι του διευθυντή», το

οποίο όπως είπαμε χρησιμοποιείται για την πληρωμή πρόσθετων αμοιβών (πριμ) στους εργαζόμενους:

«από το ποσό του εισοδήματος (της επιχείρησης) που παίρνεται πάνω από το σχέδιο, [...] μπορούν να κρατηθούν για το κοντύλι του διευθυντή από 15 ως 45%» (Ακαδημία ..., 1954: 604).

Η πιο σημαντική όμως πλευρά της θέσπισης υλικών κινήτρων έγκειται στη διαμόρφωση συστημάτων ατομικής αξιολόγησης της αποδοτικότητας των εργαζομένων. Έτσι η αμοιβή με το κομμάτι αναδεικνύεται στην κυρίαρχη μορφή μισθού στον «υπαρκτό σοσιαλισμό»: «*Το 1953 στην ΕΣΣΔ δούλευαν με το κομμάτι τα 77% του συνόλου των εργατών της βιομηχανίας*» (Ακαδημία ..., 1954: 580). Η «σύνδεση μισθού παραγωγικότητας» αναδεικνύεται έτσι στο σημαντικότερο κίνητρο για αύξηση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων:

«Είναι απαραίτητο να εξαλείψουμε ολοκληρωτικά τη σάπια συνήθεια της ισοπέδωσης στον τομέα του μισθού εργασίας και να πετύχουμε ώστε το σύστημα της πληρωμής με το κομμάτι και το σύστημα της πριμοδότησης να γίνουν σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό σπουδαιότατοι μοχλοί στο ζήτημα της ανύψωσης της παραγωγικότητας της εργασίας, συνεπώς και της ανάπτυξης όλης της λαϊκής μας οικονομίας» (Αποφάσεις της 18ης Συνδιάσκεψης του ΚΚ(Μπ.) της ΕΣΣΔ, παρατίθεται στο Ακαδημία ..., 1954: 581).⁷

Ως μέσο προώθησης της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων χρησιμοποιείται και ο «σχεδιασμός των τιμών». Πρόκειται για το σχηματισμό (μονοπωλιακών) τιμών για κάθε προϊόν με βάση κατά κανόνα το μέσο κόστος των επιχειρήσεων που κατασκευάζουν το εν λόγω προϊόν. Ο σχηματισμός των τιμών με βάση το μέσο κλαδικό κόστος (πολλαπλασιασμός του μέσου κόστους με ένα συντελεστή, ο οποίος καθορίζεται ανάλογα με τον κλάδο παραγωγής, το προϊόν κλπ.), ενώ δεν αποτελεί κίνητρο εκσυγχρονισμού για τις επιχειρήσεις με μέση ή πάνω από το μέσο όρο αποδοτικότητα (λόγω της μονοπωλιακής ρύθμισης της αγοράς, βλ. παραπάνω), εντούτοις ωθεί προς τον εκσυγχρονισμό τις επιχειρήσεις χαμηλής αποδοτικότητας (ψηλού κόστους): στο βαθμό που οι «σχεδιασμένες» τιμές (βάσει του μέσου κόστους) δεν αφήνουν στις επιχειρήσεις αυτές περιθώρια «καθαρού εισοδήματος» της

---

⁷ Για τα συστήματα αμοιβής με το κομμάτι στη δεκαετία του 1980 βλ. Abalkin κ.ά. 1983: 344-347).

επιχείρησης (κέρδους που παραμένει στη διάθεση της επιχείρησης, βλ. πιο πάνω), τίθεται το ζήτημα είτε της επιδότησής τους από τον κρατικό προϋπολογισμό, είτε της παραγωγικής ανασυγκρότησής τους, με στόχο την αύξηση της αποδοτικότητας. (Για το ζήτημα των τιμών και της μεταρρύθμισης των μηχανισμών σχηματισμού τους βλ. και την ενότητα 3).

Όμως ο κρατικός σχεδιασμός των τιμών επιτρέπει πάνω από όλα την προώθηση των αποφάσεων του κρατικού σχεδιασμού αναφορικά με την κλαδική και τομεακή διάρθρωση της «λαϊκής οικονομίας» και την αντίστοιχη κατανομή των επενδύσεων. Πιο συγκεκριμένα, η απόφαση για εκβιομηχάνιση με βάση τους κλάδους παραγωγής μέσων παραγωγής (τομέας I της βιομηχανίας), και για ψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης αυτών των κλάδων και ιδίως της μηχανουργίας (ως όρου για τη γρήγορη εκμηχάνιση όλης της παραγωγής), συνδέθηκε με την καθήλωση των τιμών των προϊόντων αυτών των κλάδων, δηλαδή των μέσων παραγωγής. Η καθήλωση των τιμών των μέσων παραγωγής πήρε τη μορφή μιας ιδιότυπης κρατικής επιδότησης: Το κράτος δεν εισέπραττε (μέρος από) το «φόρο κατανάλωσης» των μέσων παραγωγής, μειώνοντας έτσι κατά το αντίστοιχο ποσοστό την τιμή τους, χωρίς παράλληλα να θίγει το «καθαρό εισόδημα των επιχειρήσεων» οι οποίες παράγουν μέσα παραγωγής.

«Καθορίζοντας χαμηλές τιμές στα μέσα παραγωγής, το κράτος ενθαρρύνει την εισαγωγή της πρωτοπόρου τεχνικής στις κρατικές βιομηχανικές επιχειρήσεις [...] Οι τιμές των προϊόντων των κλάδων, που παράγουν μέσα παραγωγής, δεν περιέχουν κατά κανόνα φόρο κυκλοφορίας» (Ακαδημία ..., 1954: 571 και 607).

Μικρότερη σημασία παίζουν οι επιδοτήσεις των τιμών ορισμένων βασικών ειδών κατανάλωσης (γάλα, ψωμί, παιδικές τροφές κλπ.) και γι' αυτό δεν θα μας απασχολήσουν εδώ.

Το «σχέδιο» επιδιώκει, λοιπόν, όχι μόνον να υποκαταστήσει τα αποτελέσματα του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στη δημιουργία καταναγκασμών και κινήτρων για την αύξηση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων, αλλά και να τον «υπερβεί», μέσα από τον έλεγχο του υπερπροϊόντος και την αναδιανομή των επενδυτικών αποθεμάτων της οικονομίας ανάμεσα στους κλάδους και τις επιχειρήσεις.

Εντούτοις, το αποτέλεσμα που προέκυψε κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί θετικό: το οικονομικό σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», που τα βασικότερα

ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τον επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε εδώ, δεν κατάφερε να επιλύσει μια σειρά από εγγενείς αντιφάσεις, που ήδη από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο «τροχοπεδούσαν» τόσο τη διαδικασία αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, όσο και το σχεδιασμό της τομεακής και κλαδικής διάρθρωσης της «λαϊκής οικονομίας». Στα ζητήματα, όμως, αυτά θα αναφερθούμε στην αμέσως επόμενη ενότητα του άρθρου.

3. Αντιφάσεις, κρίση και απόπειρες μεταρρύθμισης του σοβιετικού οικονομικού συστήματος

Η οικονομική ανάπτυξη στην ΕΣΣΔ στην περίοδο που εξετάζουμε μπορεί να διαιρεθεί σε δύο ιστορικές φάσεις:

Η πρώτη ιστορική φάση, που καλύπτει την περίοδο του Μεσοπολέμου (πιο συγκεκριμένα τη δεκαετία του 1930) και την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (μέχρι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950) χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακά αποτελέσματα: εξαιρετικά ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και μια ταχύτατη αναδιάρθρωση της σοβιετικής οικονομίας. Σε διάστημα περίπου μιας δεκαετίας η ΕΣΣΔ μετασχηματίζεται από «αγροτοβιομηχανική χώρα» σε κορυφαία βιομηχανική δύναμη της παγκόσμιας οικονομίας. Κατά την περίοδο 1928-1940 η συνολική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται κατά 6,5 φορές, ενώ η παραγωγή μέσων παραγωγής κατά 10 φορές και η παραγωγή μηχανών περισσότερο από 12 φορές. Η σοβιετική βιομηχανική παραγωγή αποτελούσε το 1927 το 5% της παγκόσμιας, ποσοστό που το 1937 είχε ανέβει στο 10% (Φακιολάς 1989: 66 - 70). Οι ιδιαίτεροι μηχανισμοί που διέπουν την οικονομία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και πιο συγκεκριμένα η συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος (υπερπροϊόντος) στα χέρια του κράτους (στα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού) επέτρεψε την πραγματοποίηση σημαντικών επενδύσεων σε βιομηχανικούς κλάδους κλειδιά (βαριά βιομηχανία, μεταλλουργία, κατασκευή μηχανών), τον προσανατολισμό του εργατικού δυναμικού προς τους κλάδους αυτούς παράλληλα με την αντίστοιχη ραγδαία μείωση της απασχόλησης στην ύπαιθρο, κλπ.

Η δεύτερη ιστορική φάση, η οποία προκύπτει μετά την ολοκλήρωση των βασικών διαρθρωτικών αλλαγών της οικονομίας της ΕΣΣΔ, και η οποία συνήθως ονομαζόταν από τους σοβιετικούς «αναπτυγμένος σοσιαλισμός» (Κιριλένκο 1979),

χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση μιας σειράς οικονομικών προβλημάτων με μόνιμο χαρακτήρα, που κατά τη γνώμη μου μπορούν να θεωρηθούν ότι ανάγονται σε δύο βασικές «δυσλειτουργίες» της οικονομίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού»:

1. Χαμηλό επίπεδο και χαμηλοί ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας σε διεθνή σύγκριση, με εκφάνσεις,⁸

α) την τεχνολογική υστέρηση της σοβιετικής οικονομίας και την κακή ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων (ένα μεγάλο ποσοστό των οποίων δεν ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές του κρατικού σχεδίου),

β) το ψηλό ποσοστό ελαττωματικών και ακατάλληλων για χρήση προϊόντων,

γ) τη χαμηλή διεθνή τους ανταγωνιστικότητα (το 1982, 63,2% των συνολικών εξαγωγών της ΕΣΣΔ και περισσότερο από 75% των εξαγωγών της προς την ΕΟΚ αποτελούνταν από καύσιμα και πρώτες ύλες, ενώ μόλις 12,5% των συνολικών εξαγωγών της και 1,2% των εξαγωγών της προς τις χώρες μέλη της ΕΟΚ αποτελούνταν από μηχανουργικά προϊόντα),

δ) τη συστηματική αθέτηση από μεγάλο ποσοστό επιχειρήσεων του χρονοδιαγράμματος παράδοσης των προϊόντων τους, το οποίο είχε καθοριστεί από τα συμβόλαια με άλλες κρατικές βιομηχανίες ή εμπορικές επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα, ανάμεσα στα άλλα, μια μόνιμη «στενότητα προσφοράς» στη σοβιετική οικονομία, η οποία δεν αναιρείται από τη – σχεδόν μόνιμη πλέον – ύπαρξη μη επαρκώς απασχολούμενων μέσων παραγωγής,

ε) τη σπατάλη των άφθονων στη σοβιετική οικονομία πρώτων υλών (η κατανάλωση πρώτων υλών στην ΕΣΣΔ για την κατασκευή συγκεκριμένων προϊόντων υπολογίζεται στο διπλάσιο με τριπλάσιο της αντίστοιχης κατανάλωσης πρώτων υλών στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες) και

στ) το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του λαού.

2. Ανισορροπίες της τομεακής και κλαδικής διάρθρωσης της σοβιετικής οικονομίας, με κύρια έκφανση την εγγενή ροπή του συστήματος προς την αύξηση των «αποθεμάτων συσσώρευσης», δηλαδή προς την παραγωγή μέσων παραγωγής (των οποίων η διάθεση είναι εκ των προτέρων εξασφαλισμένη μέσω των συμβολαίων που συνάπτονται μεταξύ των κρατικών επιχειρήσεων).

---

8 (Φακιοιάς 1989: 71 κ.ε., Rutland 1985: 110 κ.ε., Γκορμπατσώφ 1987: 24-37 και 142-182, Aganbegyan 1987, Schroeder 1987, Zaslavskaya 1987, Μηλιός - Κυπριανίδης 1988: 51 κ.ε.).

Η ροπή προς την παραγωγή επενδυτικών μέσων συνεπάγεται την καθήλωση της παραγωγής μέσων κατανάλωσης και του βιοτικού επιπέδου των μαζών σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, παρά τις προσπάθειες των οργάνων του κεντρικού σχεδιασμού, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, να ενισχύσουν το ειδικό βάρος των κλάδων παραγωγής μέσων κατανάλωσης στην οικονομία της ΕΣΣΔ.

Ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, τότε Γενικός Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ και Πρόεδρος του Πρεζίντιουμ του Ανώτατου Σοβιέτ, συνόψιζε ως εξής την τάση στασιμότητας και υποβάθμισης της σοβιετικής οικονομίας:

«Η χώρα άρχισε να χάνει την ορμή της. Οι οικονομικές αποτυχίες έγιναν πιο συχνές. Οι δυσκολίες άρχισαν να συσσωρεύονται και να επιδεινώνονται και τα άλυτα προβλήματα να πολλαπλασιάζονται. Στη ζωή της κοινωνίας άρχισαν να εμφανίζονται στοιχεία αυτού που ονομάζουμε στασιμότητα και άλλα φαινόμενα ξένα προς το σοσιαλισμό. Δημιουργήθηκε κάτι σα “μηχανισμός τροχοπέδησης” που επηρέαζε την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη [...] Αναλύοντας την κατάσταση, ανακαλύψαμε πρώτα μια επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια οι ρυθμοί αύξησης του εθνικού εισοδήματος είχαν μειωθεί κατά το ήμισυ και περισσότερο και, στις αρχές της δεκαετίας του '80, είχαν πέσει σε ένα επίπεδο που πλησίαζε την οικονομική στασιμότητα. Μια χώρα που κάποτε ανέβαινε γρήγορα στο επίπεδο των πιο προοδευμένων εθνών, άρχισε να χάνει τη μια θέση μετά την άλλη. Επιπλέον είχε αρχίσει να μεγαλώνει όχι ευνοϊκά για μας το χάσμα στην παραγωγικότητα, στην ποιότητα των προϊόντων, στην επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, στην παραγωγή προηγμένης τεχνολογίας και στη χρήση εξελιγμένων τεχνικών μεθόδων» (Γκορμπατσόφ 1987: 24-25).

Τα προβλήματα αυτά της σοβιετικής οικονομίας έγιναν αντιληπτά από την πολιτική ηγεσία της χώρας ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και αποτέλεσαν την αφορμή για την εκπόνηση μιας σειράς αλληλοδιαδόχων μέτρων και *σχεδίων μεταρρύθμισης* του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η ύπαρξη των προβλημάτων αναγνωρίζεται μάλιστα ανοικτά από τη σοβιετική ηγεσία (παρότι τα «τελικά ανακοινωθέντα» των σχετικών αποφάσεων μιλούν πάντα για μέτρα «περαιτέρω τελειοποίησης» των μεθόδων σχεδιασμού), καθώς τα οικονομικά αυτά προβλήματα παίρνουν πλέον το χαρακτήρα συμπτωμάτων μιας επερχόμενης ή εξελισσόμενης οικονομικής κρίσης: Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 διαπιστώνεται ότι το αργότερο από το 1958 και μετά

λαμβάνει χώρα μια γρήγορη αύξηση της «έντασης των παραγωγικών αποθεμάτων» (δηλαδή της κεφαλαιακής έντασης, του λόγου του συνολικού επενδυσμένου κεφαλαίου προς το καθαρό προϊόν, υπολογισμένου σε αξίες), ή με άλλα λόγια μια πτώση της αποδοτικότητας του παραγωγικού συστήματος (Lieberman 1974: 116 κ.ε.) με παράλληλη αδυναμία ανταπόκρισης στις χρονικές προθεσμίες που έθετε το πλάνο,⁹ ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 μειώνονται δραστικά οι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας (από 3,7% κατά μέσο όρο κατά την πενταετία 1971-74, σε 2,5% την πενταετία 1980-84, Φακιολάς 1989: 81, βλ. και Rutland 1985: 110).

Τα συμπτώματα της μειούμενης οικονομικής αποδοτικότητας και κρίσης περιγράφονται από τους υπευθύνους του σοβιετικού οικονομικού συστήματος, ήδη από τη δεκαετία του 1960, ως «εκτατική ανάπτυξη», όρος που υπονοεί την ταχύτερη αύξηση του συσσωρευμένου κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας, ή και την επέκταση της παραγωγής με κύριο μοχλό τη χρήση όλο και περισσότερων μέσων παραγωγής (παραγωγικών εγκαταστάσεων), πρώτων υλών, υλικών κλπ. (και αντίστοιχα εργασιακής δύναμης), και όχι με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (μέσα από την ανανέωση του παραγωγικού εξοπλισμού, την εισαγωγή καινοτομιών και νέας τεχνολογίας, την οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου) (Lieberman 1974: 153 κ.ε. Abalkin κ. ά. 1983: 354 κ. ε.).

Το πρώτο ζητούμενο για τη σοβιετική ηγεσία ήταν, λοιπόν, η «στροφή στην εντατική ανάπτυξη», δηλαδή η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με ψηλότερους ρυθμούς από την αύξηση του συσσωρευμένου πάγιου κεφαλαίου. Μέσα από αυτή τη στροφή επιδιώκεται και η αντιμετώπιση του προβλήματος των κλαδικών και τομεακών ανισορροπιών της οικονομίας:

«Μπορούμε να επιταχύνουμε το ρυθμό αύξησης των παραγωγικών αποθεμάτων (μέσων παραγωγής, Γ.Μ.) και ταυτόχρονα να μειώσουμε, ή τουλάχιστον να μην αυξήσουμε το ποσοστό συσσώρευσης, το μερίδιο της συσσώρευσης στο εθνικό εισόδημα. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να αυξηθεί το μερίδιο της κατανάλωσης με τον

---

9 «Δεν αρκεί να παράγουμε τα τμήματα των μηχανών και να τα θέτουμε στη διάθεση τον Τεχνικού Ελέγχου. Τώρα πρέπει να φροντίζουμε ώστε αυτά να παραδίδονται εμπρόθεσμα και με ομοιόμορφο ρυθμό [...] Ο ιστορικός συναγωνισμός ανάμεσα στα δύο κοινωνικά συστήματα μπορεί να αποβεί νικηφόρος για τις σοσιαλιστικές χώρες σε τελευταία ανάλυση μόνο μέσα από τη σημαντική οικονομική υπεροχή τους και το ψηλό επίπεδο διαβίωσης των λαών τους» (Evsej G. Lieberman 1974: 29 και 7).

ίδιο ή και ψηλότερο ρυθμό ως προς το μερίδιο των αποθεμάτων συσσώρευσης [...] Μια αύξηση του μεριδίου της κατανάλωσης στο εθνικό εισόδημα δεν πρέπει αναγκαστικά και ούτε πάντα να οδηγεί σε μια επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγής. Επιδιώκεται να δημιουργηθεί μια αναλογία μέσα από την οποία το αυξημένο επίπεδο της κατανάλωσης πυροδοτεί μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Τότε είναι δυνατόν, να πετύχουμε μεγαλύτερη παραγωγική ικανότητα με μικρότερη δαπάνη» (Lieberman 1974: 126 και 110. Το βιβλίο εκδόθηκε στα ρωσικά το 1970). «Είναι δυνατόν να επιταχύνουμε την αύξηση του εθνικού εισοδήματος ακόμα και με μειούμενο ποσοστό συσσώρευσης και επομένως με αυξανόμενο μερίδιο του αποθέματος κατανάλωσης, αν η αποτελεσματικότητα στη χρήση του αποθέματος συσσώρευσης αυξάνεται με ένα ακόμα γρηγορότερο ρυθμό» (Abalkin κ. ά. 1983: 365).

Όλες οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις που εισήχθησαν στη σοβιετική οικονομία μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 δεν έθεταν σε αμφισβήτηση τους βασικούς άξονες λειτουργίας του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού»: Τον κρατικό σχεδιασμό και τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του για τις κρατικές επιχειρήσεις, τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του υπερπροϊόντος στον κρατικό προϋπολογισμό, τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας κλπ. Αποτελούσαν τροποποίηση των μεθόδων ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από τη μεριά του κράτους και των μεθόδων ώθησης των επιχειρήσεων προς τον εκσυγχρονισμό και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και όχι αλλαγή του χαρακτήρα των κοινωνικών-οικονομικών σχέσεων που χαρακτήριζαν τον «υπαρκτό σοσιαλισμό».

Οι μεταρρυθμίσεις αφορούσαν έτσι: α) στους στόχους του οικονομικού σχεδιασμού (με την εισαγωγή «ποιοτικών δεικτών», όπως π.χ. τεχνικές προδιαγραφές προϊόντων, ή δεικτών «εντατικής ανάπτυξης», όπως π.χ. την αντικατάσταση του όγκου της παραγωγής – μονάδες προϊόντος – με την προστιθέμενη αξία, ή την κερδοφορία, μαζί με δείκτες αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, ως κριτηρίων για την επίτευξη του σχεδίου), β) στην τροποποίηση των κινήτρων για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (στενότερη σύνδεση των πριμ με την οικονομική αποδοτικότητα της επιχείρησης και τη στροφή στην «εντατική ανάπτυξη»), και γ) στη μεταρρύθμιση του τρόπου σχηματισμού των τιμών ώστε να ευνοηθεί και πάλι η στροφή στην «εντατική ανάπτυξη». Οι μεταρρυθμίσεις αυτές δεν μπόρεσαν όμως να ανακόψουν την τάση της οικονομίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού» προς τη στασιμότητα, τάση που με τον πιο γλαφυρό τρόπο σκιαγράφησε στο δεύτερο

μισό της δεκαετίας του 1980 η ίδια η νέα σοβιετική πολιτική ηγεσία (βλ. Γκορμπατσόφ 1987, Μηλιός - Κυπριανίδης 1988).

Η πρώτη σημαντική μεταρρύθμιση υιοθετήθηκε από τον Κρουτσόφ, με την κατάργηση των οικονομικών υπουργείων και το πέρασμα των καθηκόντων τους σε ό,τι αφορά τον κρατικό σχεδιασμό σε 103 περιφερειακά «οικονομικά συμβούλια». Στόχος ήταν η αύξηση των δυνατοτήτων προγραμματισμού με βάση τις «τοπικές» ανάγκες, ώστε να ξεπεραστούν οι τομεακές και κλαδικές ανισοροπίες του συστήματος. Ο συντονισμός των τοπικών και περιφερειακών οργάνων σχεδιασμού στο πλαίσιο του κεντρικού σχεδίου εναποτέθηκε στην εισαγωγή και χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, δηλαδή στην «επιστημονοτεχνική επανάσταση» στο επίπεδο του σχεδιασμού. Το νέο σύστημα αποδείχθηκε περισσότερο αναποτελεσματικό από το προηγούμενο και έτσι καταργήθηκε το 1964, με την επανασυγκρότηση 47 κεντρικών οικονομικών υπουργείων κλαδικού σχεδιασμού. Ο αριθμός των υπουργείων και των ανάλογων οργάνων κλαδικού σχεδιασμού ξεπέρασε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 τα 90.

Η επόμενη μεταρρύθμιση, που θεωρείται και ως η περισσότερο ριζοσπαστική μέχρι την Περεστρόικα, υιοθετήθηκε το 1965 και είναι γνωστή ως «μεταρρύθμιση Κοσούγκιν». Σε ό,τι αφορά τους στόχους του σχεδιασμού, αντικατέστησε το κριτήριο του ακαθάριστου όγκου παραγωγής με ένα σύνολο από οκτώ βασικά κριτήρια αποδοτικότητας των επιχειρήσεων (μεταξύ των οποίων ο όγκος της παραγωγής που πουλήθηκε, το ύψος του «καθαρού εισοδήματος της επιχείρησης» - εναπομένοντος κέρδους, η ποικιλία της παραγωγής), και συνέδεσε στενότερα το σύστημα των υλικών κινήτρων προς τους εργαζομένους με την αποδοτικότητα της επιχείρησης. Επιπλέον έδωσε περισσότερες αρμοδιότητες στους διευθυντές των επιχειρήσεων σε ό,τι αφορά τη διαχείριση της παραγωγικής διαδικασίας και του εργατικού δυναμικού, ενώ δόθηκε η δυνατότητα στις επιχειρήσεις να ιδιοποιούνται ένα ψηλότερο ποσοστό από το συνολικό οικονομικό πλεόνασμα που παρήγαγαν. Στη συνέχεια υποβιβάστηκε ακόμα περισσότερο ο δείκτης του όγκου της παραγωγής που πουλήθηκε ως κριτήριο πραγματοποίησης του πλάνου των επιχειρήσεων, με βάση την εκτίμηση ότι το κριτήριο αυτό

«μετατοπίζει τη δομή της παραγωγής προς όφελος προϊόντων τα οποία παράγονται από σχετικά ακριβές πρώτες ύλες και υλικά [...] Οι δείκτες κέρδος και αποδοτικότητα

ανταποκρίνονται σε πολύ ψηλότερο βαθμό στο καθήκον να προσανατολίσουν τις επιχειρήσεις προς το εργασιακό σύστημα των μεγαλύτερων δυνατών οικονομιών» (Άρθρο του Bjeloussow του 1969, παρατίθεται στο Liberman 1974: 153).

Η μεταρρύθμιση του 1965 έκανε φανερό ότι οι κεντρικές οικονομικές αρχές σχεδιασμού και τα οικονομικά υπουργεία είχαν περιορισμένες δυνατότητες σε ό,τι αφορά την κατάρτιση του οικονομικού σχεδίου (πλάνου) των επιμέρους οικονομικών κλάδων και επιχειρήσεων. Έτσι, για να αντιμετωπισθεί η τάση των επιχειρήσεων για αποθεματοποίηση πρώτων υλών και υλικών (ώστε να καθίσταται ευκολότερη για αυτές η πραγματοποίηση του πλάνου), θεσπίστηκαν αυστηρότερες διαδικασίες ελέγχου (και τμηματικής παροχής) των προμηθειών των επιχειρήσεων, ενώ παράλληλα καθορίστηκαν ρήτρες που πρόβλεπαν τον περιορισμό της παροχής επενδυτικών μέσων από το κράτος σε εκείνες τις επιχειρήσεις που ξεπερνούσαν τους στόχους του πλάνου τους:

«Σύμφωνα με αυτή την αρχή προκύπτουν απώλειες για την επιχείρηση εκείνη, η οποία μειώνει συνειδητά το πλάνο της σε σχέση με τις δυνατότητες της» (Liberman 1974: 21).

Γίνεται λοιπόν φανερό, ότι στην πραγματικότητα, το οικονομικό σχέδιο από τη μια μεριά (και κατά κύριο λόγο) αποτελεί το μηχανισμό κρατικού ελέγχου των επιχειρήσεων, που εξασφαλίζει την απόσπαση από το κράτος ενός τμήματος του υπερπροϊόντος, ενώ από την άλλη οι συγκεκριμένοι στόχοι του πλάνου αποτελούν την αποτύπωση ενός συμβιβασμού ανάμεσα στις κρατικές οικονομικές αρχές και στη διεύθυνση της επιχείρησης: Στην ουσία η διεύθυνση της επιχείρησης καθορίζει το ποσοτικό περιεχόμενο των στόχων του πλάνου της και ο κεντρικός σχεδιασμός, μέσα από τη θέσπιση κινήτρων και αντικινήτρων, μέσα από τη μεταβολή της μορφής και της ιεραρχικής σημασίας των οικονομικών στόχων και «δεικτών» κλπ. λειτουργεί ως μοχλός πίεσης για την αύξηση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων (για την αποδοχή από τις επιχειρήσεις ψηλότερων στόχων), δηλαδή (στις συνθήκες της μονοπωλιακής ρύθμισης που χαρακτηρίζουν την οικονομία τον «υπαρκτού σοσιαλισμού») λειτουργεί, όπως ήδη είπαμε, ως «υποκατάστατο του κεφαλαιακού ανταγωνισμού».

Με βασική επιδίωξη τη δημιουργία κινήτρων στις επιχειρήσεις ώστε να στραφούν προς την «εντατική ανάπτυξη», αλλά και με επιπλέον στόχο τη γρηγορότερη ανάπτυξη της παραγωγής μέσωσων κατανάλωσης, τέθηκε κατά την περίοδο αυτή και το ζήτημα της *μεταρρύθμισης του τρόπου σχηματισμού των τιμών*. Έγινε η εκτίμηση ότι ο παραδοσιακός τρόπος σχηματισμού των τιμών αναλογικά προς το μέσο κόστος παραγωγής ενός προϊόντος ευνοεί την «εκτατική ανάπτυξη», γιατί αποτελεί κίνητρο χρησιμοποίησης ακριβών πρώτων υλών και υλικών, που αυξάνουν το κόστος του τελικού προϊόντος:

«Η διαμόρφωση των τιμών αναλογικά προς την τιμή του κόστους κάνει κερδοφόρες τις βιομηχανίες έντασης υλικών, χωρίς να τους παρέχει κίνητρα για να κάνουν οικονομία στις εισροές υλικών. Η διαμόρφωση των τιμών αναλογικά προς τους μισθούς, όπως πρότειναν ορισμένοι οικονομολόγοι, δεν είναι επίσης αποδεκτή. Τέτοιες τιμές δεν θα παρακινούσαν την κολλεκτίβα στο να μηχανοποιήσει την παραγωγή και να μειώσει τις εισροές ζωντανής εργασίας ανά μονάδα προϊόντος. Και οι δύο αυτές μέθοδοι σχηματισμού των τιμών είχαν επίσης το εξής μειονέκτημα: Δεν έπαιρναν υπόψη το ρόλο των μέσων παραγωγής, την ανάγκη για συνεχή ανανέωσή τους και τον περιορισμό τους στις περιόδους της αντικατάστασής τους. Γι' αυτό γίνεται τώρα πλατιά αποδεκτή η προσέγγιση των συντελεστών αναφορικά με το σχηματισμό των τιμών που παίρνει υπόψη της την ένταση εργασίας, την ένταση μέσωσων παραγωγής και την ένταση υλικών [...] Στις βιομηχανίες έντασης μέσωσων παραγωγής, όπως στην ηλεκτρική ενέργεια, η χοντρική τιμή σχεδιάζεται κατά τρόπο που να εγγυάται την ανανέωση των μέσων παραγωγής, στις βιομηχανίες έντασης εργασίας [...] θα πρέπει να παροτρύνει την ορθολογική χρήση της εργασιακής δύναμης [...] Οι τιμές σε βιομηχανίες όπως αυτή των τροφίμων πρέπει να παίρνουν επιπλέον υπόψη τον εντατικό ως προς τα υλικά χαρακτήρα της παραγωγής» (Abalkin κ. ά. 1983: 326).

Μέσα από τη διαμόρφωση διαφορετικών κριτηρίων σχηματισμού των τιμών για κάθε κλάδο παραγωγής διαφοροποιήθηκε και το ποσοστό αποδοτικότητας (κέρδους) κάθε κλάδου. Επιδιώχθηκε η διαμόρφωση ενός ποσοστού κέρδους των βιομηχανιών παραγωγής μέσωσων κατανάλωσης που να είναι σημαντικά ψηλότερο από αυτό των κλάδων παραγωγής μέσωσων παραγωγής, ώστε να καταστεί δυνατό να ξεπεραστεί το πρόβλημα της τομεακής ανισορροπίας της βιομηχανίας (βλ. Bettelheim 1975: 238). Πρόκειται για μια έμμεση μορφή διακλαδικού ανταγωνισμού, εφόσον η «μεταφορά

κεφαλαίων» από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο διαμεσολαμβάνεται πάντα από το κράτος. Αποδείχθηκε εντούτοις ότι το κίνητρο της «σχεδιασμένης αγοράς μέσω παραγωγής» (δηλαδή η εξασφαλισμένη, μέσω των συμβολαίων, διάθεση – ακόμα και ελαττωματικών – προϊόντων από τη μια κρατική επιχείρηση στην άλλη) είναι ισχυρότερο από το κίνητρο της ψηλότερης κερδοφορίας της επιχείρησης. Η επιδιωκόμενη άμβλυνση των ανισοροπιών του σοβιετικού παραγωγικού συστήματος δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ενώ στο 26^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ ο Μπρέζνιεφ υποστήριζε ότι «*το πρωταρχικό καθήκον είναι η βελτίωση του εφοδιασμού με τρόφιμα και βιομηχανικά καταναλωτικά αγαθά*» (παρατίθεται στο Φακιολάς 1989: 121) και στο πεντάχρονο 1971-75 προγραμματιζόταν μια αύξηση των καταναλωτικών ειδών κατά 48,6% (έναντι αύξησης 46,3% των μέσων παραγωγής), το αποτέλεσμα του πεντάχρονου ήταν μάλλον πενιχρό για τους κλάδους της «ελαφριάς βιομηχανίας»: 37% αύξηση της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, έναντι 46% αύξησης της παραγωγής μέσων παραγωγής (Φακιολάς 1989: 125). Η εγγενής ροπή της οικονομίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού» προς την παραγωγή μέσω παραγωγής, τάση που πηγάζει από τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας, από ένα σημείο και μετά παίρνει τη μορφή «παραγωγής για την παραγωγή».¹⁰

Η συζήτηση σχετικά με τον τρόπο σχηματισμού των τιμών που διεξάχθηκε στην ΕΣΣΔ από το 1965 και μετά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον γιατί μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τόσο τη λειτουργία του κεντρικού σχεδιασμού όσο και τα όριά του απέναντι στη μεμονωμένη επιχείρηση (βλ. επίσης Bettelheim 1975: 218287). Τα όρια αυτά, που διαμορφώνονται σε αναφορά όχι μόνο με τους δύο κύριους ή μάλλον ορατούς πόλους της αντίφασης, τις κεντρικές υπηρεσίες σχεδιασμού και τους διευθυντές των επιχειρήσεων, αλλά σε αναφορά και με τη συχνά αθέατη παρουσία της εργατικής τάξης, έχουν ως άμεση συνέπεια, μεταξύ άλλων, τη συνέχιση της λειτουργίας στο εσωτερικό κάθε βιομηχανικού κλάδου παθητικών επιχειρήσεων, δηλαδή επιχειρήσεων που παράγουν προϊόντα με κόστος ψηλότερο από τη χονδρική ή έστω την εργοστασιακή (μετά την αφαίρεση του ποσοστού της τιμής που αντιστοιχεί

---

¹⁰ Για το ζήτημα αυτό ο Γκορμπατσόφ έγραφε: «Στην επιχείρηση γίνονται αναθέσεις και δίνονται πόροι. Πρακτικά όλες οι δαπάνες καλύπτονται, οι πωλήσεις των προϊόντων είναι ουσιαστικά εξασφαλισμένες» (Γκορμπατσόφ 1987: 145). Και στο 27^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (1986) τόνιζε: «Να αποκλεισθεί η παραγωγή και η εκτέλεση περιττών παραγγελιών και χαμηλής ποιότητας προϊόντων, που γεμίζουν, όπως λέμε, τις αποθήκες» (Γκορμπατσόφ 1986: 45).

στο «φόρο κυκλοφορίας») τιμή τους. Οι επιχειρήσεις αυτές θεωρούνται κοινωνικά χρήσιμες και επιδοτούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό, ενώ η μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας αποκλείει την εκτόπισή τους από την αγορά, ακόμα και αν παράγουν καταναλωτικά προϊόντα.

Για να αντιμετωπισθεί η έλλειψη κινήτρων για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (έλλειψη κινήτρων που συνδέεται με τη μονοπωλιακή ρύθμιση καθαυτή), μια μερίδα σοβιετικών οικονομολόγων μεταξύ των οποίων και ο Ε. Liberman (που οι απόψεις του καθοδήγησαν σε μεγάλο βαθμό τις μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1960) πρότεινε (χωρίς τελικά να γίνει αποδεκτό) το σχηματισμό των τιμών με βάση όχι τους μέσους όρους κόστους (ή αποδοτικότητας) κάθε κλάδου, αλλά με βάση το κόστος (την αποδοτικότητα) των «οριακών», δηλαδή των ελάχιστα αποδοτικών, αλλά κοινωνικά χρήσιμων και γι' αυτό επιδοτούμενων παραγωγικών μονάδων. Ένας τέτοιος τρόπος σχηματισμού των τιμών, κατ' αναλογία με ό,τι συμβαίνει στον κλάδο των ορυχείων ή σε μια καπιταλιστική αγροτική οικονομία, θα επέτρεπε στις μονάδες υψηλής ή και μέσης αποδοτικότητας να αποκομίζουν μια «διαφορική βιομηχανική πρόσοδο», δηλαδή *πρόσθετα κέρδη* που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για το γρηγορότερο παραγωγικό εκσυγχρονισμό της οικονομίας. Επίσης το σχέδιο θα καθόριζε με τον τρόπο αυτό ένα κατώτατο («οριακό») επίπεδο αποδοτικότητας, κάτω από το οποίο δεν θα επιτρεπόταν να λειτουργεί καμιά επιχείρηση (Liberman 1974: 192 κ. ε.).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι στη συζήτηση σχετικά με τη μεταρρύθμιση του σοβιετικού οικονομικού συστήματος στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, έκανε αισθητή την παρουσία της η λεγόμενη «οπτιμαλιστική σχολή», η οποία τόνιζε την ανάγκη κατάστρωσης των «πλέον ευνοϊκών» σχεδίων για την επίτευξη *«εντός ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος ενός συγκεκριμένου μέσου βιοτικού επιπέδου»* (Liberman 1974: 113). Το ενδιαφέρον των προτάσεων της σχολής αυτής είναι ότι, έστω και με έμμεσο τρόπο, πρότεινε την κατάργηση της μονοπωλιακής ρύθμισης της οικονομίας, υποστηρίζοντας ότι μέσα από την αύξηση της αυτονομίας των επιχειρήσεων θα μπορούσε να επιτευχθεί η *«σταδιακή, αλλά όσο το δυνατόν γρηγορότερη μετάβαση από μια οικονομία της έλλειψης εμπορευμάτων σε μια οικονομία της ικανοποίησης των αναγκών»* (Liberman 1974: 201). Όπως είναι γνωστό, οι απόψεις της οπτιμαλιστικής σχολής, αλλά και ορισμένοι από τους

επιζώντες εκπροσώπους της (γνωστότερος είναι ο μετέπειτα ακαδημαϊκός Abel Aganbegyan) καθοδήγησαν τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις Γκορμπατσόφ, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Οι μεταρρυθμίσεις του 1965 αποτέλεσαν την αφετηρία για την υιοθέτηση καθ' όλη την επόμενη περίοδο νέων μέτρων και κριτηρίων με κατεύθυνση τη μεταστροφή της σοβιετικής οικονομίας από την «εκτατική» στην «εντατική ανάπτυξη». Το 1967 καθιερώθηκε το «σήμα ποιότητας» για τα προϊόντα ψηλών προδιαγραφών. Το 1973 δημιουργήθηκαν οι «ενώσεις» επιχειρήσεων, με τη διοικητική συγχώνευση ενός αριθμού επιμέρους μονάδων σε κάθε «ένωση», ώστε να διευκολυνθεί η διοίκηση των επιχειρήσεων και η προσαρμογή τους στο πλάνο, σε ό,τι αφορά κυρίως τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων. Το δέκατο πεντάχρονο (1976-1980) ονομάστηκε «*πεντάχρονο ποιότητας*» και οι «νόρμες» προσανατολίσθηκαν στη βελτίωση της τεχνολογικής στάθμης της παραγωγής, στην τήρηση των προθεσμιών των συμβολαίων κλπ. Το 1979 αντικαταστάθηκε το κριτήριο του όγκου της παραγωγής που πουλήθηκε με το κριτήριο της προστιθέμενης αξίας που παράχθηκε από την επιχείρηση σε συνδυασμό με την παράλληλη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Το 1984 θεσπίστηκαν δύο κατηγορίες ποιότητας για τα βιομηχανικά προϊόντα ψηλών προδιαγραφών.

Παρά τις συνεχείς τροποποιήσεις του, το οικονομικό σχέδιο δεν κατάφερε να προκαλέσει μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας των κρατικών επιχειρήσεων σε ένα τέτοιο βαθμό που να ανταποκρίνεται στις αντίστοιχες επιδόσεις των δυτικών καπιταλιστικών χωρών, ή έστω, σε βαθμό που να επιτρέπει μια ορατή βελτίωση της παραγωγικής δομής και του βιοτικού επιπέδου στην ΕΣΣΔ. Η εγγενής στη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας τάση στασιμότητας της παραγωγικότητας της εργασίας και της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων εξακολούθησε να κάνει έκδηλη την παρουσία της.

Μια έκφανση της τάσης στασιμότητας που έγινε ιδιαίτερα ορατή από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά ήταν η χαμηλή ειδίκευση των επιχειρήσεων (ή άλλως η «τάση για αυτάρκεια»), σε συνδυασμό με τη χαμηλή χρησιμοποίηση της παραγωγικής δυναμικότητάς τους. Πρόκειται για ένα αποτέλεσμα του διοικητικού ελέγχου (και έγκρισης) των προμηθειών, που συνδέεται με την προώθηση του σχεδίου και τη μονοπωλιακή ρύθμιση της αγοράς, το οποίο ως συνέπεια έχει τη διαρκή

διακύμανση της απασχόλησης των μέσων παραγωγής της επιχείρησης από ένα ελάχιστο (εν αναμονή της έγκρισης από τις κεντρικές αρχές των απαραίτητων προμηθειών) σε ένα μέγιστο (μετά την εξασφάλιση των προμηθειών, για την εμπρόθεσμη κάλυψη των στόχων του πλάνου). Οι συνθήκες αυτές οδηγούν τους διευθυντές των επιχειρήσεων να «*συσσωρεύουν περίσσιους υλικούς πόρους και βιομηχανικό εξοπλισμό, με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία τους*» (Φακιολάς 1989: 103, βλ. για το ίδιο ζήτημα Rutland 1985: 128-133). Παράλληλα οι επιχειρήσεις (που έτσι κι αλλιώς, λόγω της μονοπωλιακής ρύθμισης τείνουν προς το γιγαντισμό) συγκεντρώνουν στο εσωτερικό τους όλες εκείνες τις διαδικασίες επιδιόρθωσης, συντήρησης κλπ. των μέσων παραγωγής, αλλά και κατασκευής ενός μέρους των ημικατεργασμένων προϊόντων ή και εργαλείων που τους είναι απαραίτητα, οι οποίες τους επιτρέπουν να αποφύγουν τη χρονοβόρα διαδικασία των παραγγελιών σε άλλες επιχειρήσεις, της έγκρισης των προμηθειών τους από τις αρχές σχεδιασμού, κλπ. Όπως παρατηρούσε ο Evsei Liberman:

«Ακριβώς εδώ προκύπτει το δίλημμα: Είναι προτιμότερο να κατασκευάσει κανείς τα ημικατεργασμένα προϊόντα στο εργοστάσιό του, παρότι αυτό θα κοστίζει ακριβά και η ποιότητα θα είναι προβληματική, πράγμα που όμως εγγυάται την τήρηση των προθεσμιών παρασκευής, ή πρέπει να επιλέξει να παίρνει αυτά τα τμήματα μέσω προμηθειών συνεργασίας με ένα ειδικευμένο εργοστάσιο; Στην τελευταία περίπτωση υπάρχει η εγγύηση ψηλής ποιότητας, ακόμα και η τιμή αναμένεται να είναι χαμηλότερη, εντούτοις είναι αμφίβολο αν η προμήθεια θα φθάσει στην ώρα της» (Liberman 1974: 141).

Η τάση στασιμότητας εξακολούθησε, λοιπόν, να κυριαρχεί στην οικονομία της ΕΣΣΔ και από το τέλος της δεκαετίας του 1970 προσέλαβε το χαρακτήρα μιας οικονομικής κρίσης, με τη ραγδαία αύξηση της κεφαλαιακής έντασης και την εξίσου ραγδαία μείωση των ρυθμών ανάπτυξης. Τα φαινόμενα αυτά αναγνωρίστηκαν επίσημα από την μετά το 1985 πολιτική ηγεσία υπό τον Μ. Γκορμπατσόφ.

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές είναι οι μόνες που (για πρώτη φορά) αμφισβήτησαν μια από τις βασικές αρχές λειτουργίας του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού», τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας:

«Πρέπει να διαμορφωθούν τέτοιες συνθήκες για τις επιχειρήσεις ώστε να ενθαρρύνεται ο οικονομικός ανταγωνισμός για την καλύτερη ικανοποίηση των καταναλωτικών απαιτήσεων, και οι αποδοχές των υπαλλήλων πρέπει να εξαρτώνται αυστηρά από τα τελικά παραγωγικά αποτελέσματα, από τα κέρδη [...] Η σύνθεση και ο όγκος των κρατικών παραγγελιών θα μειωθούν βαθμιαία με τον κορεσμό της αγοράς, για να αυξηθούν οι άμεσοι δεσμοί ανάμεσα σε παραγωγούς και καταναλωτές. Όταν θα έχουμε αποκτήσει την αναγκαία πείρα, θα τοποθετήσουμε τις κρατικές παραγγελίες σε ανταγωνιστική βάση [...]» (Γκορμπατσώφ 1987: 146 και 155).

Απαραίτητο συμπλήρωμα της διαδικασίας κατάργησης της μονοπωλιακής ρύθμισης είναι και η αρχή της «*αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων*», που τέθηκε σε ισχύ από τις αρχές του 1988 και η οποία προβλέπει το κλείσιμο των μη κερδοφόρων επιχειρήσεων ή τη συγχώνευση τους με άλλες κερδοφόρες επιχειρήσεις.

Εκείνο που πρέπει να συγκρατήσουμε εδώ, είναι ότι ενώ οι μεταρρυθμίσεις Γκορμπατσώφ προωθήθηκαν αρχικά από τη σοβιετική ηγεσία ως μέτρα τροποποίησης του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού», στην πορεία αποδείχθηκαν ως η αφετηρία ή η πυροδότηση της διαδικασίας ανατροπής αυτού του συστήματος (βλ. και Κυπριανίδης 1990). Ήδη η σοβιετική ηγεσία ανέλαβε την υποχρέωση να παρουσιάσει μέσα στο 1990 ένα «σχέδιο μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς» (*Τα Νέα*, 17.8.1990: 19). Η σταθερότητα της όλης διαδικασίας μετασχηματισμού σε μεγάλο βαθμό οφείλεται αφενός στο ότι αντιστοιχούσε στα συμφέροντα και προσδοκίες των διευθυντών των επιχειρήσεων και αφετέρου στη λαϊκή υποστήριξη που εξασφάλισε, καθώς προωθήθηκε παράλληλα με τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Έτσι η λαϊκή υποστήριξη προς τους πλέον «ανανεωτικούς» και «μεταρρυθμιστές» σοβιετικούς ηγέτες δεν ανακόπηκε, παρότι με την αυστηρότερη σύνδεση μισθών κερδών το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων δέχθηκε ένα ακόμα πλήγμα.

Η όλη πορεία μετασχηματισμού του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αποδείχθηκε παράλληλα μια σχετικά μακρόχρονη διαδικασία. Τη διαδικασία ανατροπής του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην ΕΣΣΔ, ήδη πριν την επίσημη διάλυση της ΕΣΣΔ το 1991 (μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα του Αυγούστου 1991), συνοψίζουν με γλαφυρό τρόπο οι εκλεγμένοι δήμαρχοι της Μόσχας (Ρορον) και του Λένινγκραντ (Sobtschak) σε μια συνέντευξή τους στο περιοδικό *Der Spiegel*.

«Sobtschak: Εδώ η μόνη λύση ονομάζεται ιδιωτικοποίηση, προς όφελος ακόμα και του ξένου κεφαλαίου [...] Ρορον: Εδώ όμως αρχίζουν τα προβλήματα. Η Μόσχα δεν είναι κατά κανένα τρόπο προετοιμασμένη για την οικονομία της αγοράς [...] Sobtschak: Στη χώρα μας δεν μπορούν όλες οι περιοχές να περάσουν ταυτόχρονα και ομοιόμορφα στην οικονομία της αγοράς» (*Der Spiegel*, Nr. 32, 6.8.90: 124 κ.ε.).

Από ένα σημείο και μετά, η σοβιετική ηγεσία (ή έστω ένα τμήμα της) δεν έκρυβε ότι το ζητούμενο της «μετάβασης» είναι ο δυτικός καπιταλισμός. Στην επόμενη ενότητα θα επιχειρήσουμε να συνθέσουμε, με βάση όσα προηγήθηκαν, ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά με τον κοινωνικό χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος και τη διαδικασία της «από τα πάνω» κατάρρευσής του.

4. Σχετικά με τον κοινωνικό χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται φανερό ότι οι κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται από τη μια στο «οικονομικό σχέδιο», δηλαδή στον έλεγχο από τη μεριά του κράτους της λειτουργίας των επιχειρήσεων σε συνδυασμό με την ιδιοποίηση από αυτό (τον κρατικό προϋπολογισμό) σημαντικού μέρους του παραγόμενου υπερπροϊόντος, και από την άλλη στη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας, η οποία αποτελεί ακριβώς προϋπόθεση για την κρατική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος.

Πιο συγκεκριμένα, στη Σοβιετική Ένωση και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μέσω της μονοπωλιακής ρύθμισης και του «σχεδίου» απουσίαζε

(α) η *ατομική ιδιοποίηση* του υπερπροϊόντος (επομένως και οι στρατηγικές *μεγιστοποίησης του κέρδους της μεμονωμένης επιχείρησης*) και ο *προσίδιος στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής διακλαδικός και ενδοκλαδικός ανταγωνισμός*,

(β) η *τυπική καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα και κεφαλαιαγορά*. Και τα δύο αυτά στοιχεία αποτελούν σημαντικές τροποποιήσεις της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων.

Στα καθεστάτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είχαν αναιρεθεί δηλαδή, ως ένα βαθμό, κάποια από τα δομικά στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: η

ατομική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος από το μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη (τη μεμονωμένη επιχείρηση, ανεξάρτητα αν αυτή λειτουργεί υπό μια ιδιωτική, ή μια κρατική μορφή, όπως π.χ. στο παρελθόν οι σιδηρόδρομοι κλπ.) και η κεφαλαιαγορά.

Η απόσπαση από τους εργαζόμενους του υπερπροϊόντος λάμβανε, βέβαια, καταρχάς χώρα στη μεμονωμένη επιχείρηση, όπως ακριβώς και στον καπιταλισμό. Στη συνέχεια, όμως, το κράτος ιδιοποιείτο, μέσω του «οικονομικού σχεδίου» ένα (το μεγαλύτερο) τμήμα του υπερπροϊόντος.¹¹ Στη σχέση - κράτους επιχείρησης το κράτος παραμένει πάντα ο κυρίαρχος πόλος, καθώς η λειτουργία της επιχείρησης υπάγεται στον κρατικό έλεγχο και σχεδιασμό και ο κεφαλαιακός ανταγωνισμός καταστέλλεται, ενώ παράλληλα (πράγμα που, όμως, αποτελεί τη δευτερεύουσα πλευρά του ζητήματος) οι ίδιοι οι διευθυντές των επιχειρήσεων διορίζονται και καταργούνται από το κράτος. Πρόκειται για την εγκαθίδρυση, πάνω στην ατομική ιδιοποίηση, μιας μορφής *συλλογικής ιδιοποίησης*, η οποία δεν πραγματοποιείται από τους εργαζόμενους, εφόσον αυτοί παραμένουν αποκλεισμένοι από το κράτος και την πολιτική (και οικονομική) εξουσία. Οι εργαζόμενοι παραμένουν αποχωρισμένοι από τα μέσα παραγωγής, εξουσιαζόμενοι και εκμεταλλευόμενοι.

Διαμορφώνεται, λοιπόν, με βάση τον κρατικό σχεδιασμό και την κρατική συλλογική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος, μια *συλλογική κυριότητα των μέσων παραγωγής* από τη μεριά της «γραφειοκρατίας» που ελέγχει τις διευθυντικές λειτουργίες του κρατικού μηχανισμού και του οικονομικού (κρατικού) σχεδιασμού. Η ανώτατη αυτή «γραφειοκρατία» αποκτά το χαρακτήρα μιας νέας (ως προς την κλασική κεφαλαιοκρατία που εκτοπίζεται από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής) *κυρίαρχης τάξης*. Παράλληλα, βέβαια, η δευτερεύουσα πλευρά των σχέσεων ιδιοκτησίας, η *κατοχή των μέσων παραγωγής*, δηλαδή η διεύθυνση της καθαυτή εργασιακής διαδικασίας εξακολουθεί να παραμένει κατά κύριο λόγο *στα χέρια των διευθυντών* της κάθε επιχείρησης (βλ. και Bettelheim 1974: 112 κ. ε.), οι οποίοι και υπάγονται, μέσω του πλάνου και της συλλογικής - κρατικής ιδιοποίησης που αυτό

---

¹¹ Λέμε ότι η ατομική ιδιοποίηση αναιρείται *ως ένα βαθμό* (δεν καταργείται πλήρως) γιατί η επιχείρηση εξακολουθεί να ιδιοποιείται άμεσα ένα τμήμα του υπερπροϊόντος (το «καθαρό εισόδημα της επιχείρησης»), ενώ παράλληλα διατηρεί σημαντικές εξουσίες στην κατάρτιση των στόχων του σχεδίου (βλ. παραπάνω), δηλαδή στην αναδιανομή του τμήματος του υπερπροϊόντος που ελέγχεται από το κράτος.

συνεπάγεται, στην κρατική «γραφειοκρατία» και τις σχέσεις συλλογικής κυριότητας των μέσων παραγωγής.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, και τα δύο αυτά στοιχεία που στην ΕΣΣΔ και τις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είχαν αναιρεθεί (αφενός ατομική ιδιοποίηση-ανταγωνισμός και αφετέρου κεφαλαιαγορά), αποτελούν θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού:

α) Οι εγγενείς στο καπιταλιστικό σύστημα αιτιώδεις σχέσεις, οι οποίες διέπουν το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο* διαμορφώνονται, αλλά και επιβάλλονται στα ατομικά κεφάλαια, μέσω του *ανταγωνισμού*.

«Ο *ελεύθερος ανταγωνισμός* [...] είναι η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. [...] Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ' όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο» (Μαρξ 1990: 498).

β) Παράλληλα, ο Μαρξ δείχνει στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* ότι οι κινητές χρηματοπιστωτικές αξίες (μετοχές, ομόλογα, παράγωγα ...) αποτελούν *αναγκαίες μορφές εμφάνισης* της κεφαλαιακής σχέσης, *πραγματοποιημένες εκφάνσεις της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου*. Αποτελούν *αναγκαίες-δομικές αναπαραστάσεις των καπιταλιστικών σχέσεων*, οι οποίες συσκοτίζουν την ταξική φύση των καπιταλιστικών κοινωνιών, ενώ ταυτόχρονα, σηματοδοτούν και προκαλούν τον κατάλληλο τρόπο συμπεριφοράς που απαιτείται για τη δραστική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

«Το χρήμα [...] γίνεται από μια αξία δοσμένου μεγέθους, σε αυτοαξιοποιούμενη, αυτοαυξανόμενη αξία. Παράγει κέρδος [...]. Έτσι το χρήμα, εκτός από την αξία χρήσης που έχει σαν χρήμα, αποκτάει μια πρόσθετη αξία χρήσης, συγκεκριμένα, την αξία χρήσης να λειτουργεί σαν κεφάλαιο [...]. Με την ιδιότητα αυτή του δυνητικού κεφαλαίου, του μέσου για την παραγωγή του κέρδους, *το χρήμα γίνεται εμπόρευμα*, ένα εμπόρευμα όμως *sui generis*. Η πράγμα που καταλήγει στο ίδιο, *το κεφάλαιο σαν κεφάλαιο γίνεται εμπόρευμα*» (Μαρξ 1978: 427-28, η υπογράμμιση προστέθηκε).

Το κεφάλαιο εμφανίζεται στην οικονομική εμπειρία ως χρηματοπιστωτικός τίτλος, ως «τιτλοποιημένη» κοινωνική σχέση. Πρόκειται για ένα αυθεντικό αποτέλεσμα της *πραγμοποίησης* της κοινωνικής σχέσης σε εμπόρευμα.

Οι θεωρητικές αναλύσεις που τείνουν να εξισώσουν τις κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» με αυτές των δυτικών καπιταλιστικών κρατών, στηρίζονται σε δύο ειδών επιχειρήματα:

1) Μια αρνητική οριοθέτηση, δηλαδή τη θέση ότι τα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη δεν ήταν σοσιαλιστικά, εφόσον ο σοσιαλισμός, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, αποτελεί το κοινωνικό καθεστώς της εργατικής εξουσίας, το οποίο ταυτόχρονα έχει το χαρακτήρα καθεστώτος *μετάβασης* από τον καπιταλισμό προς τον κομμουνισμό, προς την αταξική κοινωνία. 2) Την αντίληψη ότι εφόσον διατηρείται η επιχείρηση με τις εσωτερικές ιεραρχίες της, η οικονομική δομή των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών συνέκλινε, μέσα μάλιστα από τις μεταπολεμικές μεταρρυθμίσεις του οικονομικού σχεδιασμού (Bettelheim 1974: 147 κ. ε., 181 κ. ε., 193 κ. ε.), αλλά και τη μετεξέλιξη του καπιταλισμού σε «μονοπωλιακό» και «κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό» (Κλιφ 1983), προς αυτήν των δυτικών καπιταλιστικών χωρών.

Αν και αυτή η τελευταία αντίληψη σχετικά με την οικονομική δομή τόσο των «ανατολικών» (ή των «δυτικών») χωρών θα πρέπει να θεωρηθεί, σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε, λανθασμένη (ειδικότερα για την κριτική στις θεωρίες περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού» βλ. Μηλιός 2000: 129-163 και Μηλιός 1990: 71-77), με τη θέση για το μη σοσιαλιστικό χαρακτήρα των ανατολικών καθεστώτων συμφωνούμε απόλυτα:

Από τις απαρχές της σταθεροποίησής του, στη δεκαετία του 1930, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» υπήρξε ένα κοινωνικό καθεστώς στο οποίο απουσίαζε κάθε μορφή εργατικού ελέγχου στα μέσα παραγωγής, κάθε μορφή και κάθε θεσμός εργατικής και λαϊκής συμμετοχής ή δημοκρατίας, πολύ δε περισσότερο εξουσίας. Το Κομμουνιστικό Κόμμα, η μόνη μαζική οργάνωση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η οποία συμμετείχε στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας και στον έλεγχο της παραγωγής, διαμορφώθηκε ως ένας ιδιότυπος κρατικός μηχανισμός ελέγχου της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής, ο οποίος παρενέβαινε για να

καταστήσει πολιτικά ανενεργή και αναποτελεσματική την καθημερινή πρακτική των εργαζόμενων τάξεων.

Ο αποχωρισμός δηλαδή των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής και το παραγόμενο (υπερ)προϊόν, αποτελεί μορφή μιας *κοινωνικής εξουσίας* (ταξικής δικτατορίας) *πάνω στις λαϊκές τάξεις*, και όχι των λαϊκών τάξεων πάνω στους εκμεταλλευτές τους.

Συνέπεια αυτού είναι, όπως άλλωστε φαίνεται και από όσα εκθέσαμε στις ενότητες 2 και 3 αυτού του άρθρου, ότι τα καθεστάτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν αποτελούσαν καθεστάτα μετάβασης, δηλαδή τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά τους, που στα προηγούμενα περιγράψαμε, δεν μετεξελίσσονταν προς κάποια κατεύθυνση, δεν προέκυπταν νέες κοινωνικές σχέσεις και μορφές. Αντίθετα, στα 55 και πλέον χρόνια που διατηρήθηκε ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» στην ΕΣΣΔ και τα 40 και πλέον χρόνια που επέζησε στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, είχε να επιδείξει μια σημαντική σταθερότητα και «ακαμψία» των κοινωνικών και οικονομικών του μορφών και δομών, ακαμψία η οποία όταν ανατράπηκε προσέλαβε το χαρακτήρα της κατάρρευσης του κοινωνικού καθεστώτος στην κατεύθυνση του δυτικού καπιταλισμού.

Τα καθεστάτα της Ανατολικής Ευρώπης θα μπορούσαν να θεωρηθούν σοσιαλιστικά μόνο με την *αστική έννοια του όρου*, σύμφωνα με την οποία ο σοσιαλισμός ταυτίζεται με τη δημόσια νομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής:

«Με τον όρον σοσιαλιστική κοινωνία θα εννοούμεν θεσμικόν πλαίσιον, όπου ο έλεγχος των μέσων παραγωγής και αυτής της ίδιας της παραγωγής ανήκει εις κεντρικήν εξουσίαν – ή, όπως ημπορούμεν να είπωμεν, όπου αι οικονομικά υποθέσεις της κοινωνίας ανήκουν, δια λόγους αρχής, εις την δημοσίαν και όχι την ιδιωτικήν σφαίραν» (Schumpeter, 1972: 230).

Αντίθετα, η μαρξιστική ανάλυση της ταξικής φύσης ενός κοινωνικού σχηματισμού εστιάζει στις *πραγματικές σχέσεις ιδιοκτησίας* των μέσων παραγωγής, σε αναφορά με την έννοια του *τρόπου παραγωγής*.¹²

---

12 Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, τα δομικά χαρακτηριστικά ενός ιστορικού τύπου οργάνωσης της κοινωνικής εξουσίας και συνακόλουθα της κοινωνικής συνοχής. Ο κάθε τρόπος παραγωγής έχει σαν βασικό θεμέλιο του τη σχέση των κοινωνικών τάξεων (αυτών που παράγουν και αυτών που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα αυτής

Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου αφήνουμε ανοικτό το ερώτημα, αν η εγκαθίδρυση σχέσεων συλλογικής κυριότητας των μέσων παραγωγής συνιστά διαμόρφωση ενός νέου τρόπου παραγωγής στις κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπως υποστηρίζει για παράδειγμα ο Κάππος (2000), ή αν αντίθετα πρόκειται απλά την «έλευση μιας νέας μορφής καπιταλισμού», όπως υποστηρίζει ο Μπετελέμ (2017: 359).

Επισημαίνουμε πάντως ότι σύμφωνα και με τις δύο προσεγγίσεις, πρόκειται για μια *μορφή ταξικής κοινωνικής εξουσίας ιστορικά πρωτότυπη*, η οποία διαφοροποιείται από την ταξική κοινωνική εξουσία στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες.

Στην μία περίπτωση (στην προσέγγιση περί «κρατικού καπιταλισμού»), πρόκειται για μια «αστική τάξη χωρίς ατομικούς καπιταλιστές», ή, σύμφωνα με τη διατύπωση του Ηλία Ιωακείμογλου, για μια τάξη «με ασαφές περίγραμμα» (Ιωακείμογλου 1990), για μια κυρίαρχη τάξη «δυσδιάκριτη» καθώς τα όρια και οι λειτουργίες της συμφύονται και διαχέονται με τις πολιτικές λειτουργίες του κρατικού μηχανισμού, καθώς, δηλαδή, το κράτος λειτουργεί ως «συλλογικός καπιταλιστής».

Στη δεύτερη περίπτωση, γίνεται επίσης αποδεκτό ότι δεν επρόκειτο για σοσιαλιστικά καθεστώτα, για εξουσία της εργατικής τάξης, αλλά θεωρείται ότι

της παραγωγής) με τα μέσα παραγωγής (άρα και με το παραγόμενο προϊόν). Η σχέση ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά μπορεί σχηματικά να θεωρηθεί ότι αποτελείται από δυο επιμέρους σχέσεις: 1) Μια *σχέση κυριότητας*, που αποτελεί και την κυρίαρχη πλευρά των σχέσεων ιδιοκτησίας: πρόκειται για τη δυνατότητα ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος το οποίο παράγεται ή πρόκειται να παραχθεί από τους εργαζόμενους με τη χρήση των μέσων παραγωγής, και 2) μια σχέση κατοχής, δηλαδή τη δυνατότητα (την αρμοδιότητα) του να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία. Σε όλους τους τρόπους παραγωγής η κυριότητα ανήκει στην κυρίαρχη τάξη, η οποία ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν της κοινωνίας. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ανήκει στην κυρίαρχη τάξη, την κεφαλαιοκρατία, και η κατοχή των μέσων παραγωγής. Ο εργαζόμενος διαχωρίζεται πλήρως από τα μέσα παραγωγής, έρχεται σε επαφή μαζί τους μόνο με τη μεσολάβηση του ατομικού κεφαλαιοκράτη που ιδιοποιείται την υπερεργασία του. Η αμοιβή της εργασιακής του δύναμης παίρνει έτσι τη μορφή του μισθού. Αντίθετα, σ' όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής η κατοχή των μέσων παραγωγής παραμένει στα χέρια των εργαζομένων: Οι εργαζόμενοι κατέχουν τα εργαλεία (μέσα εργασίας) με τα οποία παράγουν (π.χ. καλλιεργούν τη γη). Κατέχουν επίσης και τη γη, με την έννοια ότι κανείς δεν μπορεί να τους διώξει απ' αυτήν, δεν μπορεί να τους «απολύσει». Η γη όμως (και τα εργαλεία) είναι στην κυριότητα των κυρίαρχων, με την έννοια ότι οι εργαζόμενοι υποχρεώνονται (με τη χρήση μάλιστα εξωοικονομικής βίας) να τους παρέχουν ένα συγκεκριμένο μέρος από το προϊόν που παράγουν, μέρος το οποίο αντιστοιχεί στο υπερπροϊόν.

πρόκειται για μια νέα, ιστορικά πρωτότυπη ταξική εξουσία (επί της εργατικής τάξης), η οποία δεν ήταν καπιταλιστική:

«[...] στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού δεν υπήρχε και δεν οικοδομείτο σοσιαλισμός [...] υπήρχε ένας ιδιαίτερος κοινωνικός σχηματισμός με δικές του παραγωγικές σχέσεις, με δικό του εποικοδόμημα, με ανταγωνιστικές τάξεις [...]. Υπήρχε ένας αντιιμπεριαλιστικός - αντικαπιταλιστικός σχηματισμός που τον ονομάζουμε σοβιετικό. Αυτός ο σχηματισμός δεν είναι το πρότυπό μας. Πρότυπό μας είναι ο σοσιαλισμός - κομμουνισμός [...]» (Κάππος 2000: 317). «[...] οι εργαζόμενοι ήταν εντελώς αποξενωμένοι απ' τα μέσα παραγωγής και από τα αποτελέσματα της παραγωγής. Δεν είχαν λόγο όχι μόνο στη διαχείριση αλλά δεν υπήρχε ούτε ένας στοιχειώδης εργατικός έλεγχος. Δεν διεύθυναν την παραγωγή, αλλά μόνο εκτελούσαν» (Κάππος 2000: 69).

Σύμφωνα και με τις δύο προσεγγίσεις, πάντως, θεωρείται παραπλανητική η θέση περί «παλινόρθωσης του καπιταλισμού στην ΕΣΣΔ», γιατί η θέση αυτή υπονοεί την επαναφορά της κυριαρχίας του καπιταλισμού στη μορφή που υφίστατο πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση, ή έστω στη μορφή που υφίσταται στη Δύση, επομένως δεν αντιλαμβάνεται τα ειδοποιά χαρακτηριστικά του «υπαρκτού σοσιαλισμού», τη συλλογική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος, τη μονοπωλιακή ρύθμιση, τη συμπίεση ή/και κατάργηση του κεφαλαιακού ανταγωνισμού, την απουσία κεφαλαιαγοράς κλπ.

5. Σχετικά με την «από τα πάνω» κατάρρευση των καθεστώτων

Αντίθετα, όμως, με ό,τι συμβαίνει στις χώρες του δυτικού καπιταλισμού, η συλλογική κρατική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες συνεπαγόταν τη συνύφανση-ταύτιση του ανώτατου προσωπικού της κρατικής διοίκησης με την κυρίαρχη τάξη. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε, ότι όρος για να ενταχθεί κάποιος στην κυρίαρχη τάξη ήταν να ανέλθει στις ανώτατες βαθμίδες της ιεραρχίας του κρατικού μηχανισμού.

Η συνύφανση-ταύτιση κρατικού μηχανισμού και κυρίαρχης τάξης οργανώνεται μέσω του μονοκομματικού πολιτικού συστήματος (του Κομμουνιστικού Κόμματος και των «αντιπροσωπευτικών» θεσμών).

Η διατήρηση της κυριαρχίας του «σχεδίου» πάνω στην επιχείρηση, ή αλλιώς, της σε κρατικό επίπεδο οργανωμένης άρχουσας τάξης πάνω στους διευθυντές των επιχειρήσεων, αποτελούσε απαραίτητη συνθήκη ύπαρξης του καθεστώτος του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Επιπλέον, το μονοκομματικό πολιτικό σύστημα και η συνύφανση κρατικού μηχανισμού - κυρίαρχης τάξης παρήγε σημαντικά ιδεολογικά και πολιτικά αποτελέσματα: Καθιστούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα από τη μια «οργανωτή» της όλης κοινωνικής συνοχής (στο εσωτερικό του οποίου καταγράφονται και οι συμβιβασμοί ανάμεσα στην κυρίαρχη τάξη και τους εργαζόμενους), και από την άλλη το αναγόρευε σε μηχανισμό κοινωνικής ανέλιξης και ανόδου, επομένως, σε μηχανισμό νομιμοποίησης του καθεστώτος, σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της επίσημης κομματικής ιδεολογίας. Με βάση αυτή την παρατήρηση μπορούμε να αντιληφθούμε το γεγονός ότι στη φάση της κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» από τη μια υποβαθμίζεται ο ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος έναντι των κρατικών μηχανισμών, ενώ παράλληλα οι άνθρωποι που μέχρι τη στιγμή εκείνη βρίσκονταν στα ηγετικά κλιμάκια του Κ.Κ. προβάλλουν απόψεις που κυμαίνονται από την υπεράσπιση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» μέχρι την υιοθέτηση των πιο ακραίων νεοφιλελεύθερων, εθνικιστικών κλπ. θέσεων (βλ. Κυπριανίδης 1990).

Η συνύφανση-ταύτιση των ηγετικών κλιμακίων του κρατικού μηχανισμού με την κυρίαρχη τάξη έχει ως άμεση συνέπεια την «πολιτικοποίηση» των κοινωνικών και οικονομικών αντιφάσεων του συστήματος, την «εσωτερικέυσή» τους στα κορυφαία κέντρα άσκησης της πολιτικής εξουσίας.

Ο μηχανισμός κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην ΕΣΣΔ τοποθετείται ακριβώς σ' αυτή την «εσωτερικέυση» στο επίπεδο της «πολιτικής διακυβέρνησης» των αντιφάσεων που συνδέονταν με την παρατεταμένη μεταπολεμική *τάση στασιμότητας* και την μετέπειτα οικονομική κρίση της σοβιετικής οικονομίας (βλ. τις ενότητες 2 και 3 του άρθρου). Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι, όπως σημειώσαμε και παλιότερα (Μηλιός - Κυπριανίδης 1988), οι αντιφάσεις αυτές, όπως και η τάση στασιμότητας αυτή καθαυτή, πηγάζουν όχι από τα «τεχνικά χαρακτηριστικά» του σοβιετικού οικονομικού συστήματος, αλλά από τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά, δηλαδή τις σχέσεις εξουσίας και την πάλη των τάξεων. Η οικονομική στασιμότητα δεν

είναι παρά το συνώνυμο της αδυναμίας της κυρίαρχης τάξης να αυξήσει το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης, να αυξήσει το υπερπροϊόν ως ποσοστό του συνολικά παραγόμενου προϊόντος. Και αυτή η αδυναμία δεν είναι παρά έκφραση του ταξικού συσχετισμού των δυνάμεων που παγιώθηκε στην ΕΣΣΔ και στις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Ας δούμε, όμως, λίγο αναλυτικότερα τις συνθήκες που έθεσαν σε κίνηση τη διαδικασία κατάρρευσης του σοβιετικού καθεστώτος.

Όπως τονίσαμε στα προηγούμενα, η κυριαρχία του κρατικού «σχεδιασμού» πάνω στη μεμονωμένη επιχείρηση αποτελεί τη βασική συνθήκη ύπαρξης της κρατικής κυριότητας των μέσων παραγωγής, επομένως, αυτού καθαυτού του σοβιετικού καθεστώτος. Η αντίφαση έτσι «σχεδίου» - επιχείρησης αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό του καθεστώτος και, όπως είδαμε στην ενότητα 3, στη διαχείριση και άμβλυνση αυτής της αντίφασης προσανατολίστηκαν όλες οι μεταρρυθμίσεις του σοβιετικού οικονομικού συστήματος, ήδη από τη δεκαετία του 1950. Στην αντίφαση αυτή παρενέβη αποφασιστικά η σοβιετική εργατική τάξη, με τρόπους, βέβαια, και μεθόδους κατά κύριο λόγο συγκαλυμμένες και αφανείς, εφόσον δυσχεραίνονταν οι ανοικτές μορφές εργατικής παρέμβασης (απεργίες κλπ.). Η εργατική παρέμβαση καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την έκβαση αυτής της αντίφασης και τελικά (στο πλαίσιο της εσωκομματικής, διεθνοπολιτικής κλπ. συγκυρίας του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1980) την υιοθέτηση της «περεστρόικα», που αποτέλεσε και την αφετηρία για την κατάρρευση του καθεστώτος.

Η εργατική τάξη παρενέβη όχι για να αμφισβητήσει άμεσα το σοβιετικό οικονομικό σύστημα, αλλά καταρχάς για να διευρύνει τα νόμιμα δικαιώματά της (πλήρης απασχόληση, σύστημα κοινωνικών παροχών, κλπ.) και παράλληλα για να εκμεταλλευθεί την εγγενή στο σύστημα αντίφαση σχεδίου-επιχείρησης: Η παρέμβαση στην αντίφαση σχέδιο-επιχείρηση πήρε συγκαλυμμένο χαρακτήρα, καθώς στόχευε στη μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης μέσα από την «υπονόμηση του κρατικού σχεδίου»: *πλασματική κάλυψη των στόχων* του σχεδίου για την εξασφάλιση των προβλεπόμενων πριμ, καθορισμός στόχων και προσανατολισμών της παραγωγής ώστε να αυξάνει το *εργατικό εισόδημα*, κλπ.

Στην παρέμβασή της αυτή η εργατική τάξη εξασφάλισε τη συμμαχία των διευθυντών των επιχειρήσεων, η θέση και οι αμοιβές των οποίων εξαρτώντο επίσης

(ιδίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1965) από την ικανότητα της επιχείρησης να (εμφανίζεται ότι) ανταποκρίνεται με επιτυχία στους στόχους του πλάνου (βλ. αναλυτικότερα και Μηλιός - Κυπριανίδης 1988). Η μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας, η σταθερότητα δηλαδή της θέσης της επιχείρησης στην αγορά, επέτρεπε τη σύναψη αυτής της συμμαχίας στο εσωτερικό της επιχείρησης. Αυτός είναι ο λόγος που, παρά τα συστήματα «σύνδεσης αμοιβής-απόδοσης» (μισθός με το κομμάτι κλπ.), η σοβιετική ηγεσία διαπίστωνε μια τάση «εξίσωσης των πάντων», και παράλληλα ότι «εξαπλώθηκε η νοοτροπία ισοπέδωσης των μισθών» (Γκορμπατσώφ 1987: 25-27).

Στην αδυναμία διαχείρισης της αντίφασης σχεδίου-επιχείρησης, στην αδυναμία δηλαδή υπέρβασης της τάσης στασιμότητας της σοβιετικής οικονομίας, εντοπίζεται, όπως είπαμε, και η εκκίνηση της διαδικασίας ανατροπής του σοβιετικού καθεστώτος. Η συνέχιση της οικονομικής στασιμότητας υπονόμει μεσοπρόθεσμα ακόμα και τη διεθνοπολιτική θέση της ΕΣΣΔ. Η σοβιετική ηγεσία, ως άρχουσα τάξη, ταυτιζόταν με τη διατήρηση της κρατικής ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος, τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας κλπ. Παράλληλα, όμως, ως πολιτική ηγεσία, εκπρόσωπος των μακροπρόθεσμων συμφερόντων του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού, αντιλαμβανόταν όλο και περισσότερο ότι το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ήταν επιτακτικό να ξεφύγει από τη διαδικασία οικονομικής υποβάθμισης και φθοράς: Το μέτριο ή και πενιχρό βιοτικό επίπεδο, η συστηματική έλλειψη βασικών αγαθών και η πολιτική δικτατορία δεν ήταν δυνατόν να «εμπνεύσουν» τις λαϊκές μάζες για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, «αναβάθμιση» της ποιοτικής στάθμης της παραγωγής κλπ. Αλλά και από την άλλη μεριά, οι «δυνάμεις της επιχείρησης», διευθυντές, μηχανικοί, ανώτερα στελέχη κλπ. δεν ήταν δυνατόν να κινητοποιηθούν στις συνθήκες αυτές για την αύξηση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων (μέσα από την αύξηση της εκμετάλλευσης της εργασίας), καθώς η κρατική κυριότητα τους στερούσε τα κίνητρα κέρδους αλλά και τους προστάτευε από τα ρίσκα, που (στο δυτικό καπιταλισμό) συνδέονται με την ατομική κυριότητα των μέσων παραγωγής.

Η σοβιετική ηγεσία υιοθέτησε έτσι, τελικά, το στρατηγικό όραμα των «οπτιμαλιστών» της δεκαετίας του 1960 για ενίσχυση του ορίζοντα δράσης των επιχειρήσεων με στόχο «τη σταδιακή, αλλά όσο το δυνατόν γρηγορότερη μετάβαση από μια οικονομία της έλλειψης εμπορευμάτων σε μια οικονομία της ικανοποίησης

των αναγκών» (Lieberman 1974: 201). Με την «περεστρόικα» τέθηκε έτσι σε αμφισβήτηση ταυτόχρονα η μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας και το σύστημα της πολιτικής διακυβέρνησης, η πολιτική δικτατορία.

Το εγχείρημα της «περεστρόικα» δεν «σχεδιάστηκε» από τη σοβιετική ηγεσία για να αμφισβητήσει το χαρακτήρα του σοβιετικού κοινωνικού καθεστώτος (συλλογική κρατική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος), αλλά για να του προσφέρει μια διέξοδο από την οικονομική στασιμότητα. Όμως, η υποχώρηση της πολιτικής δικτατορίας επέτρεψε την εμφάνιση στο πολιτικό προσκήνιο των μαζών, η οποία, αν και «συγκρατημένη», ανέτρεψε τις ασταθείς ισορροπίες του συστήματος. Διότι καθώς η μονοπωλιακή ρύθμιση αποτελούσε την προϋπόθεση του ίδιου του «σχεδιασμού», δηλαδή της κρατικής ιδιοποίησης (μέρους) του υπερπροϊόντος, η ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης οδηγούσε στην αποσταθεροποίηση των θεμελίων του σοβιετικού οικονομικού συστήματος. Παράλληλα, ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής και κοινωνικής ζωής έκανε φανερή τη μηδαμινή λαϊκή υποστήριξη που είχε το καθεστώς στην προηγούμενη μορφή του. Η «σύνθεση» των δύο αυτών αποτελεσμάτων της «περεστρόικα» υπήρξε εκρηκτική για τη συνοχή της σοβιετικής ηγεσίας, αλλά και του ίδιου του κοινωνικού συστήματος. Οι «εκσυγχρονιστές», δηλαδή εκείνοι οι σοβιετικοί αξιωματούχοι που στη νέα συγκυρία υιοθέτησαν την ανατρεπτική δυναμική της «περεστρόικα», βρέθηκαν επικεφαλής μιας καινοφανούς λαϊκής υποστήριξης, η οποία αν και δεν τους επέτρεψε αρχικά να υπερκεράσουν την «κεντρίστικη» ηγεσία του ΚΚΣΕ (Γκορμπατσόφ), έστρεψε ολόκληρη την πλάστιγγα προς τις απόψεις τους.

Ξεκίνησε έτσι μια διαδικασία σταδιακής διάλυσης των κοινωνικών δομών και σχέσεων μέσα από τις οποίες συγκροτείτο η σοβιετική εξουσία: Τα οικονομικά υπουργεία αποδυναμώνονται και τελικώς διαλύονται, τα όργανα σχεδιασμού ατονούν και τελικώς καταργούνται, ο κρατικός έλεγχος των επιχειρήσεων παραμερίζεται. Η κρατικά οργανωμένη κυρίαρχη τάξη τελικώς εξαλείφεται, παραμένοντας απλώς «κυβερνώσα τάξη» της χώρας: Εξακολουθεί να στελεχώνει τις ανώτατες βαθμίδες του κρατικού μηχανισμού, χάνοντας την οικονομική εξουσία της (την κυριότητα) πάνω στα μέσα παραγωγής. Μια «παραδοσιακή» αστική τάξη οικοδομεί πλέον την εξουσία της: Οι επιχειρήσεις (δηλαδή οι διευθυντές τους) «απελευθερώνονται» από τον έλεγχο του σχεδίου, αποκτούν την κυριότητα των μέσων παραγωγής που βρίσκονται στην κατοχή τους, ελέγχουν τα κέρδη τους, την επενδυτική τους πολιτική. Η απόδοση

στους διευθυντές των επιχειρήσεων και της νομικής ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων θα αποτελέσει την τυπική επικύρωση μιας διαδικασίας που είχε ήδη ξεπεράσει το σημείο μη επιστροφής.

Η σοβιετική παρένθεση έκλεισε ειρηνικά και «από τα πάνω». Οι πρώην ηγέτες του ΚΚΣΕ και θεματοφύλακες του «σχεδίου» μετατράπηκαν σε κοινοβουλευτικούς «εκπροσώπους του λαού» κατά το δυτικό πρότυπο. Η νίκη των διευθυντών συνιστά πολύ απλά νίκη του καπιταλισμού.

Βιβλιογραφία

- Abalkin L., S. Dzarasov and A. Kulikov (1983): *Political Economy, a short course*, Progress Publ., Μόσχα.
- Aganbegyan, A. (1987): “Difficult steps towards restructuring”, στο: *Soviet Scene 1987*, Progress Publ., Μόσχα.
- Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ (1954): *Πολιτική Οικονομία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Μόσχα.
- Baran, P. A. (χωρίς χρονολ. έκδ.): *Η πολιτική οικονομία της σχεδιασμένης οικονομίας*, Κάλβος, Αθήνα.
- Bettelheim, Ch. (1974): *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταδοτικό στάδιο προς το σοσιαλισμό*, Ράππας, Αθήνα.
- Bettelheim, Ch. (1975): *Μετάβαση στη σοσιαλιστική οικονομία*, Μπάυρον, Αθήνα.
- Bettelheim, Ch. (1975a): *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, 1η περίοδος 1917-1923*, Ράππας, Αθήνα.
- Bettelheim, Ch. (1978): *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, 2η περίοδος 1923-1930*, Ράππας, Αθήνα.
- Γκορμπατσώφ, Μ. (1986): «Πολιτική εισήγηση της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ στο 27ο Συνέδριο του Κόμματος», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Γκορμπατσώφ, Μ. (1987): *Περεστρόικα. Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Zaslavskaya, T. (1987): “We are for Perestroika, Perestroika is for us”, στο: *Soviet Scene 1987*, Progress Publ., Μόσχα.
- Ιωακείμογλου, Η. (1990): «Το τέλος της Αριστεράς και η ανάδυση των αντικαπιταλιστικών κινημάτων», *Θέσεις* τ. 30, Αθήνα.
- Κάππος, Κ. (2000): *Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού*, εκδ. Αλφειός, Αθήνα.
- Κιριλένκο, Α. Π. (1979): *Ο σχεδιασμός και η διεύθυνση της οικονομίας στον αναπτυσσόμενο σοσιαλισμό*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Κλιφ, Τ. (1983): *Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία*, Παρουσία, Αθήνα.

- Κυπριανίδης, Τ. (1990): «Ανατολικά της Εδέμ. (Σημειώσεις για τους μετασχηματισμούς στην ΕΣΣΔ)», *Θέσεις* τ. 32, Αθήνα.
- Lieberman, E. G. (1974): *Methoden der Wirtschaftslenkung im Sozialismus. Ein Versuch über die Stimulierung der gesellschaftlichen Produktion*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Μαρξ, Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος τρίτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1990): *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Β', Στοχαστής, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (1990): «Από τη “συντριβή της κρατικής μηχανής” στην “κρίση και μετεξέλιξη του κράτους”. Η θεωρητική τομή στο έργο του Ν. Πουλαντζά», *Θέσεις* τ. 30, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (1990α): «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ελληνική ύπαιθρο», *Επιστημονική σκέψη*, τ. 47, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (2000): *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. και Τ. Κυπριανίδης (1988): «Η Περεστρόικα, ο μαρξισμός και η Αριστερά», *Θέσεις* τ. 23-24, Αθήνα.
- Μπετελέμ, Σ. (2017): *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, 3η περίοδος 1930-1941*, εκδ. Κουκίδα, Αθήνα.
- Rutland, P. (1985): *The Myth of the Plan*, Hutchinson and Co., London.
- Schroeder, G. E. (1988): «The Soviet Economy under Gorbachev», *Problemes Economiques*, No 2064.
- Schumpeter, J. A. (1972): *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Σταμάτης, Γ. (1988): *Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες*, Κριτική, Αθήνα.
- Σωτηρόπουλος Δ.Π., Γ. Μηλιός και Σ. Λαπατσιώρας (2019): *Το χρηματοπιστωτικό σύστημα στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Angelus Novus, Αθήνα.
- Φακιολάς, Τ. Ε. (1989): *Η εμπειρία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στη Σοβιετική Ένωση*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.